

Univerzita Palackého v Olomouci
Filozofická fakulta
Katedra psychologie

**KOMUNIKACE S DĚTMI O SMRTI V RODINÁCH
PRAKTIKUJÍCÍCH ŘÍMSKOKATOLICKÉ
VYZNÁNÍ A V RODINÁCH NÁBOŽENSTVÍ
NEVYZNÁVAJÍCÍCH**

**Talking about death with children in Roman Catholic
families and in non-religious families**



Bakalářská diplomová práce

Autor: Tereza Vaculová
Vedoucí práce: PhDr. Olga Pechová, Ph.D.

Olomouc
2019

„Otázky dětí jsou klíčem, kterým odemykáme dveře k porozumění jejich smutku, abychom jim mohli pomoci“ (Goldman, 2015, 9).

Místopřísežně prohlašuji, že jsem svou bakalářskou diplomovou práci na téma: „Komunikace s dětmi o smrti v rodinách praktikujících římskokatolické vyznání a v rodinách náboženství nevyznávajících“ vypracovala samostatně pod odborným dohledem vedoucí diplomové práce a uvedla jsem všechny použité podklady a literaturu.

V Olomouci dne

Podpis

Ráda bych poděkovala všem, díky kterým mohla vzniknout tato bakalářská diplomová práce. Mé velké díky patří PhDr. Olze Pechové, Ph.D. za její vstřícnost, cenné podněty a odborné vedení této práce. Dále děkuji všem rodičům, kteří se zapojili do výzkumu a díky kterým jsem získala spoustu zkušeností. V neposlední řadě chci vyjádřit velký dík svým nejbližším za jejich trpělivost a podporu.

Obsah

Úvod	7
TEORETICKÁ ČÁST	9
1 Koncept smrti	10
1.1 Objektivní a subjektivní chápání smrti.....	10
1.2 Současné pojetí konceptu smrti ve společnosti.....	11
2 Smrt v kontextu římskokatolického náboženství.....	15
2.1 Římskokatolické náboženství a rituály související se smrtí.....	15
2.2 Spirituální výchova v rodině	17
3 Dětské pojetí smrti.....	20
3.1 Vývoj dětského pojetí smrti.....	21
3.1.1 <i>Novorozenec, kojeneček, batole</i>	21
3.1.2 <i>Předškolní věk</i>	22
3.1.3 <i>Školní věk</i>	23
3.1.4 <i>Puberta a adolescence</i>	24
4 Komunikace s dětmi o smrti.....	26
4.1 Strategie vysvětlení dítěti konceptu smrti	27
4.2 Strategie oznámení dítěti smrti blízkého	29
4.3 Přítomnost dětí na pohřbu	31
VÝZKUMNÁ ČÁST	36
5 Výzkumný problém	37
5.1 Výzkumný cíl a výzkumné otázky.....	38
6 Metodologie výzkumu.....	39
6.1 Metodologický přístup a typ výzkumu.....	39
6.2 Výzkumný soubor.....	40
6.3 Metoda získávání dat	43
6.4 Etika výzkumu.....	44
6.5 Metoda zpracování a analýzy dat.....	45
7 Výsledky výzkumu.....	49
7.1 Náboženské vyznání	50
7.1.1 <i>Římskokatolické vyznání</i>	51
7.1.2 <i>Bez náboženského vyznání</i>	51
7.2 Rodiče.....	52

7.2.1	<i>Pocity</i>	52
7.3	Děti.....	53
7.3.1	<i>Povaha</i>	53
7.3.2	<i>Věk</i>	53
7.4	Strategie.....	53
7.4.1	<i>Doporučení</i>	54
7.5	Pohřeb.....	55
7.5.1	<i>Smrt v české společnosti</i>	55
7.6	Původní rodina.....	56
7.7	Interakce náboženské vyznání – rodiče.....	56
7.7.1	<i>Posmrtný život</i>	56
7.8	Interakce náboženské vyznání – dítě.....	57
7.8.1	<i>Představa smrti</i>	57
7.9	Interakce náboženské vyznání – strategie.....	58
7.9.1	<i>Volba</i>	58
7.10	Interakce náboženské vyznání – pohřeb.....	59
7.10.1	<i>Typ pohřbu</i>	59
7.11	Interakce náboženské vyznání – původní rodina.....	59
7.11.1	<i>Vyznání</i>	59
7.12	Interakce rodiče – dítě.....	60
7.12.1	<i>Důležitost komunikace</i>	60
7.13	Okolnosti komunikace.....	60
7.13.1	<i>Reakce dítěte</i>	61
7.13.2	<i>Otázky dítěte</i>	61
7.14	Interakce rodiče – strategie.....	62
7.14.1	<i>Oznámení</i>	62
7.15	Interakce rodiče – původní rodina.....	62
7.15.1	<i>Způsob komunikace</i>	62
7.16	Interakce strategie – původní rodina.....	63
7.16.1	<i>Převzetí</i>	63
7.17	Interakce dítě – pohřeb.....	63
7.17.1	<i>Přítomnost dětí</i>	63
7.17.2	<i>Dopad na dítě</i>	64
7.18	Interakce původní rodina – pohřeb.....	64
7.18.1	<i>Přítomnost dětí</i>	64
8	Zodpovězení výzkumných otázek.....	66
9	Diskuze.....	68
9.1	Výzkumný soubor.....	68
9.2	Použité metody.....	69

9.3	Interpretace výsledků.....	70
9.4	Využití výsledků výzkumu.....	74
10	Závěr.....	75
11	Souhrn.....	76
	Seznam použitých zdrojů a literatury.....	79
	Příloha č. 1: Český a anglický abstrakt diplomové práce.....	ii
	Příloha č. 2: Informovaný souhlas s účastí na výzkumu.....	iv
	Příloha č. 3: Osnova rozhovoru.....	vi
	Příloha č. 4: Ukázka přepisu rozhovoru.....	ix

Úvod

Slovo *smrt* pro mnohé z nás představuje velký otazník a krok do neznáma. Člověk se s ní však setkává během celého života, ať už jde o konfrontaci prostřednictvím filmového průmyslu, vyprávění či osobního střetu v reálném životě. I přesto v současné společnosti dochází k její tabuizaci, dehumanizaci a bagatelizaci (Halík, 2006). Jeden z možných důvodů je přesvědčení, že smrt je podle Josselsova (2009, 75) „*nejbolestnější a nejobtížnější z existencionálních otázek*.“ Její původ pramení v našich vyšších mozkových funkcích, které člověku stále připomínají, že se jednoho dne hrůzu nahánějící smrt dostavit musí. V tom se *homo sapiens* odlišuje od ostatních živých organismů, kteří na smrt reagují prostřednictvím sebezáchovných reakcí až tehdy, pokud vycítí její ohrožující přítomnost. Člověk se však po celý život, i mimo smrtící nebezpečí, zaobírá otázkami ohledně umírání či posmrtného života (Třešňák, 2019).

Dříve byla smrt přirozenou součástí života. Členové rodiny byli přítomni lidskému narození i umírání a zažívali tak sjednocení s koloběhem života. Langmeier a Krejčířová (2006) připodobňují rození a smrt ke kostelu, který kdysi stával v centru obce. Stejně jako kostel, i tito dva činitelé tvořili střed tehdejšího společenství. Říčan (2014) uvádí, že i přesto, že se jedná o základní lidské téma, smrt znamená pro člověka *hrozbu*, kterou máme zautomatizovanou již v našich instinktech. Kupka (2014) nachází děs ze smrti v její *pomlživosti*, která vede člověka k uvědomění si, že všechno jednou zanikne. Právě tento fakt může lidstvu napomoci k probuzení přinášející nalezení smyslu života. Vědomí vlastní smrtelnosti nemusí tedy znamenat jen strach, ale i možnost reflexe svého dosavadního působení v životě.

Uzamykání smrti do ústraní a přesouvání její existence do nevědomí jsem do velké míry zaznamenala i při realizaci své bakalářské práce. Po vybrání tohoto tématu jsem pocítila značnou vlnu neporozumění z okolí, které zastávalo názor, že problematika smrti je poněkud morbidní a depresivní. Tento názor se ještě umocnil, jakmile se mé okolí dozvědělo, že se má práce bude týkat i dětí. Přitom komunikace s dětmi o smrti je velmi důležitá, může totiž do velké míry ovlivnit jejich celoživotní postoj k této problematice. Správná komunikace o smrti může dětem zamezit prožívání strachu, nejistoty či zmatku (Goldman, 2015). Z tohoto důvodu považuji za klíčové se problematikou komunikace s dětmi o smrti zabývat.

Děti se se smrtí mohou setkávat již od útlého věku, přičemž nejvíce vnímají ztrátu osoby jim velmi blízké. Statistické údaje pro zastoupení dětí v České republice,

kterým zemřel blízký člen rodiny, neexistují (Šance dětem, 2018). Matějček (1992) zmiňuje, že v české společnosti se úmrtí rodičů přehlušuje ztrátou rodiče prostřednictvím rozvodu. Podle Unicef (2017) bylo však v roce 2015 celosvětově zaznamenáno zhruba 140 milionů dětí patřící do kategorie sirotků.

Cílem bakalářské práce je zmapovat podobu komunikace s dětmi o smrti v rodinách praktikujících římskokatolické vyznání a v rodinách náboženství nevyznávajících. Práce je rozdělena celkem do dvou částí.

Teoretická část představuje koncept smrti a jeho vnímání v české společnosti. Dále se zabývá dětským pojetím smrti a jeho vývojem. Rovněž představuje římskokatolické náboženství v souvislosti s rituály, které se vztahují ke smrti a spirituální výchovu v rodině. V této části je nakonec rozebírána komunikace s dětmi o smrti včetně přítomnosti dětí na pohřbu.

Výzkumná část zjišťuje podobu komunikace ve výše zmíněných skupinách rodin za pomoci přístupu kvalitativní metodologie.

TEORETICKÁ ČÁST

1 Koncept smrti

Definice smrti zní: „*smrt je přeměna, kterou živý tvor ztrácí život, stává se mrtvým tělem; všechny životní projevy se nenávratně ztrácejí*“ (Říčan, 2014, 366). Ačkoliv tento popis zní poměrně prostě a jasně, slovo *smrt* v každém z nás vyvolává různé a zcela individuální emoce. Může se jednat o strach, beznaděj, ale možná i zvědavost či úlevu. S konceptem smrti – v češtině též *pojetím* smrti (Maruščáková, 2006) – jsou spojené různé interpretace, představy či příběhy. Donnelly (2017) uvádí, že spojení všech pohledů na smrt do jedné definice by bylo značně kontroverzní a představuje dvě základní definice smrti, jež v současnosti existují. *Biologická* definice smrti ji představuje jako proces, při kterém dochází k ireverzibilní nefunkčnosti celého živého organismu. Z hlediska neurologie definujeme také *neurologickou* smrt charakteristickou ztrátou vědomí a zástavou činností mozkových funkcí. Donnelly (2017) však upozorňuje, že i tyto dvě charakteristiky smrti jsou nedostačující. Kail & Cavanaugh (2006) tento názor potvrzují, když čtenáře informují, že pojetí smrti je závislé nejen na biologických podmínkách, ale i na pohledu konkrétního pozorovatele. Do konceptu smrti je tedy nutno zahrnout fyzickou, osobní, sociální ale i spirituální komponentu (Kennyon, 2001, in Maruščáková, 2006).

1.1 Objektivní a subjektivní chápání smrti

Maruščáková (2006) rozlišuje *objektivní* a *subjektivní* interpretaci smrti. Objektivní význam smrti vychází z naturalistického chápání smrti, tedy toho, jak jedinec vnímá biologickou a fyziologickou podstatu smrti. Subjektivní význam ovlivňuje lidské pojetí smrti kognitivními interpretacemi vlastních, a tedy i jedinečných, životních zkušeností a názorů. Ciccicelli (2001, in Maruščáková, 2006) navíc uvádí, že subjektivní významy smrti představují stimuly pro budoucí emocionální reakce. Maruščáková (2006) k tomu dodává, že smrt z hlediska subjektivního pojetí lze vnímat jako souhrn kognitivní a emocionální složky.

Objektivní koncept smrti se skládá z několika hlavních komponent. Speece (1995) upozorňuje na 70. léta minulého století, kdy se přestal koncept smrti chápat jako jednodimenzionální, avšak dodává, že členění dílčích komponent se v různých výzkumech zaměřených na tuto problematiku liší. Speece (tamtéž) dodává, že ke shodně došlo u čtyřech komponent, kde alespoň jedna z nich je obsažena v devadesáti studiích zabývajících se smrtí. Hlavními komponenty konceptu smrti tedy jsou *univerzalita*,

ireverzibilita, nefunkčnost a nakonec *kauzalita*. Kupka (2014) toto členění objektivního chápání smrti řadí mezi kognitivní pojetí smrti, Slaughter (2005) pak stejné pojetí označuje jako *piagetovské*. K osvojování těchto komponent dochází „během celého dětství a rané adolescence“ (Démuthová, 2010, 15).

Univerzalita smrti znamená, že všechny živé věci zákonitě umírají. K pochopení tohoto atributu tedy dochází poté, jakmile dítě přijme tento fakt. Ireverzibilita smrti informuje o nevratnosti smrti – tedy že pokud živá věc zemře, nelze již tento osud zvrátit (Démuthová, 2010). Willis (2002) dále vysvětluje, že ireverzibilita smrti je pro děti těžce pochopitelná i z toho důvodu, že pro dětské chápání je podstatná zkušenost. Podle Piageta (1970) k období, kdy kojeneček získává zkušenosti, dochází právě po překonání úrovně pouze reflexů, které byly zděděny. Děti tak mají například zkušenost s tím, že co se rozbije, dá se taky spravit. Smrt však na tomto principu nefunguje. Démuthová (2010) upozorňuje, že ireverzibilita bývá někdy označována jako *finalita*. Speece (1995) k ireverzibilitě dodává zajímavý poznatek, že ireverzibilita vzbuzovala debaty o tom, jestli se nevratnost týká pouze tělesné stránky nebo i mentální. Na tyto diskuze odpovídá atribut nefunkčnosti. Osvojí-li si dítě atribut nefunkčnosti smrti, chápe, že smrtí dochází k ukončení funkčnosti všech životních funkcí a jedinec tedy není schopen dál žít. Pochopením kauzality smrti si je dítě vědomo, že každá příčina má svůj následek. K přijetí této komponenty smrti dochází tehdy, pokud je dítě seznámeno a chápe biologické souvislosti lidského těla (Démuthová, 2010).

Slaughter (2005) udává ještě několik dalších atributů pochopení konceptu smrti. Mimo výše zmíněné navíc přidává komponentu *osobní smrtelnosti, neodvratitelnosti a nepředvídatelnosti*. Atribut osobní smrtelnosti zahrnuje vědomí, že smrt se týká všech živých věcí včetně vlastní osoby. Neodvratitelnost smrti vypovídá o smrti jako o nevyhnutelnému faktu. Nepředvídatelnost smrti znamená, jak ze samotného názvu vyplývá, že jedinec není schopen předvídat, kdy k smrti dojde – s výjimkou plánovaného či záměrného úmrtí (Démuthová, 2010).

1.2 Současné pojetí konceptu smrti ve společnosti

Každá kultura a náboženství mají své vlastní pojetí smrti a s ním spojené rituály. Podle Halíka (2017, 71) „*překročení prahu pozemského života (při narození a smrti) obklopují všechny náboženské kultury specifickými rituály přechodu.*“ Vzájemně se tyto pojetí mohou podobat, ale i významně lišit. Halík (2006) zmiňuje, že vztah dané kultury

ke smrti se velmi odráží v její duchovní kvalitě. Halík (tamtéž) se vrací do dob, kdy staří mudrcové vystavovali lebky a podobné předměty připomínající smrt, aby si lidé uvědomovali, že lidský život je krátký, a proto nemá smysl se zabývat malichernostmi. Beran (2010, 25) zmiňuje tehdejší zažité heslo „*memento mori*“, což v překladu znamená: „*Měj na paměti, že zemřeš.*“ Lidský život byl tehdy vnímán jako příprava na smrt (Halík, 2006). Kupka (2014) dodává, že čím blíže byl člověk přírodě a zemi, tím víc si smrt uvědomoval a zamýšlel se nad jejím smyslem.

Kail a Cavanaugh (2006) zmiňují, že vztah člověka ke smrti je paradoxní, protože lidé se jí na jednu stranu obávají, na druhou jsou jí fascinováni. Jako příklad uvádějí turisty, kteří s údivem a úctou navštěvují místa úmrtí významných osobností, či nás všechny, kteří s napětím sledujeme válečné filmy mající smrtící dopady. Pokud se však smrt dotkne našeho osobního života, začneme smrt vnímat úplně jinak. Halík (2006) s tímto názorem souhlasí a tvrdí, že nadbytek vražd a smrti ve filmovém průmyslu přispívá k její bagatelizaci. Halík (tamtéž) dodává, že se člověk snaží reálnou smrt vytěšňovat ze svého života. Dokonce i minulý režim nás k tomu vedl, když dovozoval pohřebním vozům provoz pokud možno pouze v noci, aby tak podtrhl tehdejší budovatelský optimismus. K bagatelizaci přispívá například i transformování křesťanského svátku *Všech věrných zemřelých* na *halloween* anglosaského původu.

Ještě před sto lety byla smrt přirozenou součástí rodinného života, avšak v současnosti americké děti vyrůstají v rodinách, kde se vylučuje zármutek i nevyhnutelnost smrti (Willis, 2002). Lidé se od smrti distancují, ale podle Yaloma (2008) smrt do jisté míry zakoušíme dennodenně při spánku. Jinými slovy – když spíme, ztrácíme o sobě a o okolním světě vědomí stejně tak, jako tomu je při smrtelném stavu. Yalom (tamtéž) dále popisuje, že podle řecké terminologie jsou *Thanatos* a *Hypnos* (tedy smrt a spánek) dvojčata.

V západních kulturách dochází k výraznému poklesu praktikování rituálů spojených se smrtí. Jednou z možných příčin je urbanizace společnosti (Lederbogen et al., 2011, in Rauterberg & Irandoust, 2015). Říčan (2014, 374) uvádí, že společnost prochází „*historickou krizí vztahu k mrtvému tělu.*“ Z pohřebních náhrobků se ztrácí údaje o zemřelém, k pochování těla dochází často neosobním způsobem dle harmonogramu krematoria umožňujícím snížení nákladů na minimum a obřadník si na poslední chvíli zjišťuje informace o životě zesnulého, protože s ním nikdy nepřišel do kontaktu.

Halík (2006, 95) opomíjení pohřebních obřadů považuje „za nebezpečný a barbarický zvyk.“ Toto tvrzení vysvětluje pojmem Sigmunda Freuda „*smutková práce*“, kterou je možné popsat jako smutek a truchlení, které je potřeba si prožít, abychom se přes smrt člověka přenesli zdravou formou. V případě absence smutkové práce se smutek může vrátit v podobě různých psychických poruch. Je možné, že postupné vytrácení pohřebních rituálů může způsobovat jistou formu *dehumanizace* společnosti. Antropologové totiž nacházejí velký rozdíl mezi člověkem a jinými živočišnými předchůdci právě v tom, že lidé zemřelé lidi pohřbívají. Nabízí se tedy otázka, kam se začíná ztrácet lidskost společnosti.

V souvislosti s dehumanizací a bagatelizací smrti mluvíme i o její *tabuizaci*, ke které dochází jak ve společnosti, tak i v medicíně. Jedním z důvodů tabuizace smrti může být sekularizace dnešní společnosti, díky které se smrt staví čím dál tím více do ústraní (Beran, 2010). Peschke (1999) fenomén sekularizace popisuje jako svět zcela nezávislý na vnější síle, ve kterém je Bůh irelevantní. Beran (2010) porovnává sekularizované pojetí smrti proti tomu, jak je smrt vnímána římskokatolickou církví. Smrt je v římskokatolické církvi vnímána jako bod, kterým začíná věčný život. Avšak sekularizovaná společnost na ni nahlíží jako na konečný fenomén, kterým vše skončí. Nešporová (2013, 53) popisuje, že nevěřící lidé smrt nevnímají konkrétně ani abstraktně a mluví o ní jako o „*přirozené součásti života*.“ Této součásti života však z pohledu nevěřících není přisuzován význam. Na druhou stranu lidé vyznávající určité náboženství vidí ve smrti (právě díky onomu náboženství) konkrétní význam. Při svých rozhovorech s nevěřícími Nešporová (tamtéž) dále zaznamenala, že tito lidé na téma smrti komunikují obtížně, což dává do souvislosti s tabuizací této problematiky. Během rozhovorů si povšimnula i toho, že se někteří nevěřící snaží vyhnout tomu, aby vyslovili slovo *smrt*.

Mena (2017) uvádí, že v roce 1915 se lidé zpravidla nedoživali více než 55 let. Dítě narozené v roce 2017 má pravděpodobnost dožít se věku značně vyššího – 85 let. Tento fakt je způsoben rozvíjející se technikou a medicínou, která způsobuje mimo jiné i to, že na smrt se nahlíží jako na téma velmi vzdálené.

Říčan (2014) popisuje tendenci současné společnosti k odsouvání smrti na okraj vědomí a kognitivního a emočního prožívání, k čemuž dochází zejména pro ochranu před strachem z tohoto fenoménu. Strach ze smrti vysvětluje i Kübler-Rossová (2015), která mluví o neakceptovatelnosti smrti naším nevědomím, jež není schopno pochopit

přirozenou příčinu smrti. Důvod úmrtí naopak přisuzuje určitému vnějšímu faktoru zlé povahy nahánějící strach, například zabití člověka.

Kübler-Rossová (tamtéž) uvádí, že strach ze smrti je lidskému pokolení dán odedávna. Již naši předkové často považovali tělo zemřelého člověka za něco, před čím je třeba se bránit a vystřelovali do vzduchu šípy na obranu před zlými dušemi. Tento akt je autorkou následně připodobňován k pohřební vojenské salvě na počest mrtvého. Člověk v sobě od pradávna skrývá pocity hněvu a strachu ze smrti, které se snaží vybit i například položením náhrobního kamene na hrob, aby tak zamezil úniku zlých duchů zpět na svět.

Strach ze smrti zůstává, avšak v průběhu času se znatelně změnil způsobit, jak ke smrti přistupujeme. Dříve lidé umírali v rodinném kruhu (zahrnujícím mimo jiné i děti) mezi svými nejbližšími a jejich životy nebyly prodlužovány zásahem moderní medicíny. Přesto se však setrvání v jejich známém domově často pozitivně projevilo na jejich stavu. V dnešní době už však takové počínání není zvykem. Současná společnost se setkává s takovým rozmachem vědy, který by snad mohl docílit toho, aby lidé byli na svou smrt lépe připraveni. Dochází však k opaku. Lidé čím dál tím častěji umírají sami mimo svůj domov a děti z těchto témat úplně vynecháváme. Rozmach techniky si bere svou daň v tom, že smrt má v současnosti jinou podobu – je více odosobnělá a osamocená. Umírajícího člověka se snažíme zachránit, avšak už nedbáme na jeho vlastní názory a přání. Ačkoliv potřeby lidí jdoucích tváří v tvář smrti zůstávají po staletí stejné, to, jak jim společnost vyhovuje, už stejné rozhodně není (Kübler-Rossová, 2015).

2 Smrt v kontextu římskokatolického náboženství

Ačkoliv smrt pro každého z nás znamená stejné vyústění, různé náboženské přístupy na ni pohlíží jinak, a to zejména co se otázek pohřebních rituálů či posmrtného života týče. To však neznamená, že by tyto přístupy byly naprosto odlišné. Halík (2017) uvádí, že jednotlivé náboženské přístupy se vzájemně ovlivňují, díky čemuž můžeme v těchto přístupech nalézt společné prvky. Halík (tamtéž) dodává, že podoba dílčích náboženství se v průběhu staletí mění vlivem vnějších dějinných okolností. Kelly (2010) označuje římskokatolické vyznání nejen jako náboženství, ale i způsob životního stylu.

V této kapitole bude podrobněji rozebírán přístup římskokatolického náboženství ke smrti, aby tak čtenář pronikl do této problematiky a mohl se více orientovat ve výzkumné části této bakalářské práce. Pechová (2011) tento typ náboženství řadí mezi největší křesťanskou církev v České republice i ve světě, kde se k ní hlásí přes miliarda věřících. Pechová (tamtéž) dodává, že slovem *katolická* neboli *všeobecná* tato církev dokazuje přesvědčení o tom, že jako jediná zdělila odkaz Ježíše Krista.

Lidé praktikující římskokatolickou víru vyznávají svatou Trojici a vzkříšení mrtvých. Po smrti lidé vstupují do nebe či pekla dle zásluh v pozemském životě a dodržování Desatera Božích přikázání. Očistec je místo, kde se duše očišťují od hříchů a připravují na vstup do věčného života v nebi (*Katechismus katolické církve*, 1995). Nešporová (2013) dodává, že smrti je tedy, na rozdíl od pojetí smrti nevěřících lidí, přisuzován konkrétní význam. Nešporová (tamtéž) popisuje, že smrt je v římskokatolické víře vnímána jako jakýsi *přechod*.

2.1 Římskokatolické náboženství a rituály související se smrtí

Smrt je nedílnou součástí římskokatolického vyznání. Setkáváme se s ní například při oslavách *Velikonoc*, když si věřící připomínají ukřižování a zmrtvýchvstání Ježíše Krista. Na smrt se však pamatuje a je připomínána i v modlitbách, liturgiích či prožívání svátku *Všech věrných zemřelých* (*Katechismus katolické církve*, 1995). Přání poklidné smrti je uvedeno i v základní modlitbě *Pozdravení andělské*, kdy se věřící modlí k Matce Boží o to, aby za ně prosila „*nyní i v hodinu smrti naší*“ (Simajchl, Cirkle a spol. & Ulman, 2013, 12). Věřící nevnímají smrt jako něco, čeho by se báli či jako předmět strachu, což dokazuje hlavní modlitba římskokatolické církve *Modlitba páně*, ve které je uveden úryvek: „*přijď království tvé*“ (Guardini, 2000, 30). Guardini (tamtéž) tuto informaci rozvádí myšlenkou, že v této modlitbě (prosbě) je přítomno očekávání,

kteřé doprovází jakási touha po věčné spáse. I Ježíš Kristus během svého života na Zemi hlásal slova o přiblížení Božího království.

Peschke (1999) vysvětluje, že ačkoliv smrt sebou zároveň často přináší utrpení, křesťanství jej vnímá jako způsob, jak se umírající může spojit s Ježíšem Kristem. Byl to právě Kristus, který podle evangelia vstoupil na nebesa skřze bolest v podobě ukřižování. Když tedy člověk přijímá své slabosti či utrpení, přibližuje se zároveň i Bohu. Utrpení a bolest jsou rovněž zdrojem lidských úvah o tom, jaký má život smysl a jaké potřeby mají druzí lidé.

Pechová (2011) v souvislosti se smrtí zmiňuje jednu ze sedmi křesťanských svátostí, které jsou společné pro cířkev římskokatolickou, cířkve ortodoxní, z určité části i pro cířkev anglikánskou. Tato svátost nese název *svátost nemocných*, dříve známé jako *poslední pomazání* – tento termín se však již nepoužívá. Halík (2017) tuto svátost nazývá jako *svátost pomazání nemocných*. Pechová (2011) dodává, že tato svátost byla před druhým vatikánským koncilem určena pouze umírajícím, od jeho uplynutí však dostala nový název a určení i pro těžce nemocné. *Katechismus katolické cířkve* (autor neuveden, 1995) popisuje, že k udělení svátosti nemocných dochází skřze pomazání olejem (olivového či jiného rostlinného typu), který je posvátný (z toho taky plyne již zastaralý a výše zmíněný název). Kněz, který jako jediný může tuto svátost udělovat, se při této svátosti modlí o dodání záchrany, síly Duchem svatým a vysvobození ze všech napáchaných hříchů. Podle Halíka (2017) se olej uděluje na čelo a ruce. Podstatnou roli zde sehrávají velikonoční svátky, protože právě na Zelený čtvrtek je tento olej posvěcen biskupem. V *Katechismu katolické cířkve* (1995, 385) se dále píše, že tuto svátost může obdržet věřící, jenž „začíná být v nebezpečí smrti pro nemoc nebo stáří.“ Tuto svátost může věřící přijmout i vícekrát. Halík (2017) dále uvádí, že pokud to okolností dovolují, je nemocnému podáno *svaté přijímání*, před kterým je nemocnému umožněna *svátost smířeni* (zpověď). Halík (tamtéž) informuje, že svátost pomazání nemocných může být udělena i těm, u kterých není jasné, jestli jsou ještě naživu a i těm, kteří nejsou při vědomí, avšak pouze za toho předpokladu, že by si jedinec o tuto svátost za plného vědomí zažádal z vlastní iniciativy.

Pokud mluvíme o římskokatolických rituálech spojených se smrtí, nemůžeme opomenout téma pohřbu, které je nedílnou součástí římskokatolické cířkve. Dle knihy *Pohřební obřady* (autor neuveden, 1999) má být při pohřbu vyjádřena víra, že zemřelý čeká věčný život. Cířkevní pohřby rovněž mají brát ohled na kulturní zvyklosti, které však nejsou v rozporu s evangeliem. Pohřby většinou sestávají z vigilií v domě

smutku – tedy v domě, kde zemřelý žil. Tento akt je následován uložením do rakve a vykonáním bohoslužby. V knize jsou uvedeny tři druhy pohřbů. První způsob zahrnuje pohřeb celkem na třech místech – domov smutku, kostel a nakonec hřbitov. Druhý způsob obsahuje dvě místa – pohřební síň na hřbitově a následný obřad u hrobu. Poslední způsob pak zahrnuje pouze jednu lokalitu, a to například dům smutku. Podle *Katechismu katolické církve* (1995) se pohřební obřad skládá z *přivítání společenství, bohoslužby slova, eucharistické oběti a posledního sbohem*. *Katechismus* však zdůrazňuje, že se s mrtvým neloučíme napořád, protože římskokatolická církev věří v opětovné setkání. Halík (2017) uvádí, že tradičně je mrtvý pohřbíván do země, avšak římskokatolická církev již dovoluje i pohřeb žehem či pohřeb prováděný v krematoriu. Kázání při pohřební bohoslužbě by nemělo mít charakter chvalozpěvu za mrtvého člověka, jenž je typický pro pohanské zvyky, ale mělo by spíš obsahovat poselství naděje na věčný život.

Nešporová (2013) dává do kontrastu pohřeb sekulární (civilní), jehož narůst byl zaznamenán zejména za doby komunismu za účelem oslabení náboženského vlivu. Tehdy bylo dokonce typické oddělovat (při tzv. *posledním rozloučení*) živé od mrtvého sklem, aby nedošlo k žádnému kontaktu. *Sekulární obřadní síň* je místo, kde typicky probíhá tento typ pohřebního obřadu. Uzavřená rakev je umístěna na pódiu. Během obřadu jsou přehrány písně a na konci promluví řečník, který stručně připomíná život mrtvého člověka. Nešporová (tamtéž) dodává, že přibývá obřadů s řečí zkrácenou či úplně chybějící, protože obsáhlá řeč často vyžaduje informování řečníka o životě zemřelého. Po obřadu bývá mrtvý spálen a jeho popel uložen do urny. Autorka (tamtéž) v souvislosti se sekulárními obřady zmiňuje případy, kdy je pohřeb určen pouze pro úzkou společnost nejbližších lidí. Tento jev dává za příčinu individualizaci společnosti.

2.2 Spirituální výchova v rodině

Říčan a Janošová (2016, 8) spiritualitu charakterizují jako prostředek, který „*člověka povznáší nad všední honbou za hmotnými statky a za lacinou zábavou.*“ Autoři (tamtéž) spiritualitu dávají do souvislosti s hloubkou lidského nitra, lidskými morálními hodnotami a přesahem sebe sama a dodávají, že k spirituální výchově se uchylují věřící i nevěřící rodiny, ačkoliv evropská spiritualita má svůj původ z velké části právě v křesťanství. Pechová (2011, 14) charakterizuje spiritualitu jako „*důraz na emoční prožitek,*“ jenž nemusí být součástí žádného náboženského vyznání či církve. Pechová

(tamtéž) však považuje za problematické zejména vymezení pojetí spirituality z hlediska religiozity a transcendence. Tzv. *úzké pojetí spirituality*, které vychází především z prožívání náboženské niterní zkušenosti, a tvoří tak součást *religiozity* charakteristické náboženským prožíváním a bytí součástí určité náboženské skupiny či církve. Říčan (2007) k vymezení religiozity navíc řadí i chování plynoucí právě z onoho niterního prožitku. Dle Pechové (2011) je však v dalším pojetí za spiritualitu pokládána jakási forma *transcendence*. Problém tkví zejména v typu tohoto přesahu, který může být pozitivní, avšak i destruktivní například v podobě transcendentálního přesahu vlivem psychotropních látek. Otázkou tedy zůstává, jestli jsou oba druhy transcendentálního prožitku spirituální, jelikož někteří autoři přisuzují spiritualitě pouze pozitivní transcendenci.

Podle Walshe (2012) má spiritualita velký vliv na celkový chod rodiny, což se však stalo předmětem vědeckého zkoumání teprve nedávno. Během výchovy a dětského dospívání hraje velkou roli diskuze a otevřená komunikace s dětmi na různá důležitá témata. Mahoney (2010, in Walsh, 2012) uvádí pozitivní efekt přítomnosti víry ve vztahu mezi rodičem a dítětem, stejně tak jako v souvislosti se stresovou situací či událostí v sociálně slabších rodinách či u rodičů samoživitelů. Walshe (tamtéž) ovšem upozorňuje, že zejména v období adolescence může adolescent od společné víry upustit vlivem hledání vlastní cesty.

Walsh (2009) informuje, že během konfrontace se smrtí spiritualita dodává útěchu a podporu jak individuím, tak i rodinám. Naději vidí zejména v rituálech pomáhajících situaci překonat. Rodina na zemřelého může vzpomínat prostřednictvím modliteb či vyprávění, což autorka považuje za způsob, jak se zemřelým udržovat vztah a vazbu. Autorka (tamtéž) rovněž upozorňuje, že jsou dvě cesty, jakými může smrt na naši spiritualitu působit. Člověk se od ní, zejména kvůli nepochopení a nezodpovězeným dotazům o důvodu smrti, může odklonit, nebo v ní naopak najít útěchu. Rodiče se často své děti snaží uchránit před tématem smrti, což však může u dětí vyvolat napětí či úzkost.

Při zásahu smrti se rodina často uchyluje k modlitbě či meditaci, jejichž hlavní funkcí a cílem je ulevit od pocitů bolesti a smutku (Walsh, 2009). Tradice či rituály spojované s úmrtím jsou pro rodinu klíčové, protože umožňují setkávání se vzdálenějšími rodinnými příslušníky, a umožňují tak sdělování pozitivních vzpomínek na zemřelého, což opět pro rodinu znamená jistou formu útěchy (Walsh, 2009).

Říčan a Janošová (2016) kladou velký důraz na to, co děti vidí v chování svých rodičů a jaký vztah spolu děti a rodiče vzájemně prožívají, protože právě to tvoří odraz

dětského chování a prožívání spirituality. Za podstatu a hlavní složku spirituality považují lásku. Byť to může být překvapivé, cesta, jak své dítě vychovávat ve spiritualitě, začíná ještě před jeho narozením. Rodiče by si společně měli odpovědět, z jakého důvodu chtějí své dítě. Odpověď na tuto otázku by měla zahrnovat právě lásku, na které je však třeba pracovat a rozvíjet ji například přípravami na příchod dítěte.

Říčan a Janošová (tamtéž) se zabývají tématem spirituality a sourozenců, protože bratrství či sesterství tvoří základ mnoha náboženství. Rodiče by měli děti podporovat k vzájemné komunikaci a spolupráci, ze které děti následně mohou čerpat celý život. Ve věřících rodinách se členové často setkávají ke společným modlitbám, což tvoří jakýsi vrchol duchovních prožitků. Autoři (tamtéž) uvádí způsob, jakým se dá modlitba u dětí pěstovat již od útlého věku. Opět zde hraje velkou roli to, jak se rodič před dítětem chová – v našem případě tedy modlí. Ve věku batolete si rodič může dát dítě na klín a modlit se nahlas. Dítě se pak učí přímo od rodiče formou nápodoby, kterou využívá například i při formaci těla při modlení. Velký prožitek a souznění rodiny mohou zažívat při společné modlitbě před jídlem, avšak od těchto zvyků se v současnosti opouští obzvláště na veřejnosti. Modlitba však nutně nemusí obsahovat naučené věty, a navíc se k ní nemusí ubírat ani lidé s afiliací ke konkrétní náboženské skupině. Stačí, když se rodina chytne za ruce a popřeje, aby jim jídlo chutnalo. K spirituálnímu růstu rodiny přispívá i spiritualita domova znamenající mimo jiné to, že se lidé ve svém domově cítí dobře. Spiritualitu můžeme vnést do domova uměleckými obrazy (mohou vyobrazovat i námi uznávané osoby), o kterých si s dětmi můžeme povídat a které měníme v závislosti na jejich duševním růstu. Dále bychom neměli zapomenout na knihovnu, jež může děti podpořit v jejich duchovním růstu. Rodiče by nakonec měli dbát na jim vyhovující míru pořádku, řádu a čistoty za účelem podtrhnutí celkového souznění s domovem. Existují různé způsoby, jak podpořit spirituální růst rodiny. Je však nutné dodat, že na to neexistuje žádný jednotný postup, který by si mohla osvojit každá rodina. Podstatné je přihlížet k individualitě rodiny a nebát se experimentovat (Říčan & Janošová, 2016). V případě, že pak rodinu zasáhne smrt v reálném životě, jsou to právě důvěrné vztahy, které podle Yaloma (2008, 130) pomáhají „*překonat strach ze smrti.*“

3 Dětské pojetí smrti

Pojetí smrti je závislé na mnohých faktorech a „*znamená něco jiného pro dítě, dospívajícího, dospělého a geronta*“ (Říčan, 2014, 366). Například dospělý jedinec si smrt zpravidla představuje jako komplex tvořený biologickou událostí spojenou s rozsáhlým spektrem dalších proměnných, jako jsou například kulturní a religiózní zvyklosti, ve kterých jedinec vyrůstá, dále pak emoční a osobnostní ladění člověka a náboženská přesvědčení (Slaughter, 2005). Podle Říčana (2014) se tedy u dospělého jedince vytváří citový a následně rozumový vztah k smrti.

Dítě však na smrt nahlíží jinak. Pro pochopení smrti dítěte je na místě, aby si s ním rodič o tématu povídal na úrovni dětského chápání (Thorová, 2015). Jisté ale je, že dítě je schopno porozumět lépe konceptu smrti, pokud chápe, jak lidské tělo funguje z biologického hlediska (Žaloudíková, 2016).

Dílo Marie Nagy *The child's theories concerning death* (1948, in Démuthová, 2010) je považováno za přelomové, co se týče dětského pojetí smrti. Ve 30. letech 20. století M. Nagy provedla výzkum s 378 dětmi ve věku tří až deseti let. Děti tedy byly rozdílné věkové kategorie, ale i odlišného intelektu a z různých sociálních vrstev. Účelem výzkumu byla analýza kreseb dětí, které ukazovaly, co si děti pod smrtí představují a následná analýza toho, jak děti své obrázky interpretovaly a odpovídaly na dotazy (Démuthová, 2010). Nagy se věnovala psychoanalytickému pojetí smrti a charakterizovala tři stádia dětského porozumění smrti. První stádium se týká věku tří až pěti let, kdy dítě předpokládá, že se zesnulý člověk pouze přemístil na jiné místo, kde žije dál. Ve druhém stádiu týkající se věku pět až devět let se děti domnívají, že je možné se smrti vyhnout. Ve třetím, a tedy posledním stádiu, již dítě dosahuje devíti až deseti let a začíná chápat všechny komponenty smrti (Nagy, 1948, in Willis, 2002). Nagy tedy poskytla přelomové zjištění, co se dětského vnímání smrti týče. Výsledkem jejího výzkumu, jenž byl orientován psychoanalytickým směrem, bylo zjištění, že děti smrt prožívají velmi silně, ačkoliv jí nerozumí stejně dobře jako dospělí lidé, protože na rozdíl od nich mají nedostatečnou kognitivní kapacitou a malé množství emocionální zkušenosti. Pojetí smrti je u dětí spojováno se separační úzkostí a prožíváním smutku (Slaughter, 2005, in Kupka, 2014).

3.1 Vývoj dětského pojetí smrti

„Dítě se učí přijímat svou smrtelnost postupně v souladu se sociálním vývojem a vývojem člověka“ (Thorová, 2015, 490). Největší změny v chápání konceptu smrti přicházejí právě v období dětství, kdy dítě prochází rozsáhlým vývojem.

Vývoj dětského pojetí smrti je závislý na mnohých faktorech. Žaloudíková (2016) ve své práci uvádí *kognitivní zralost, věk, vlastní zkušenost, komunikaci v rodině* ohledně smrti, *emocionální faktory* a nakonec *kulturu s religiozitou*. Slaughter (2005) na druhou stranu upozorňuje, že výzkumy zabývající se faktory ovlivňující dětské pojetí smrti, našly jen nepatrnou korelaci mezi rychlejším osvojováním hlavních komponent konceptu smrti a osobní zkušeností či sociokulturními vlivy dítěte. Vysokou souvislost však výzkumy potvrdily s faktorem kognitivního vývoje dítěte. Podle Loučky (2007) a Hopkinse (2014) nebyla shledána souvislost s přímou zkušeností dítěte se smrtí a rychlejším osvojením jeho konceptu.

3.1.1 Novorozenec, kojeneček, batole

U novorozenců a kojenců je možnost chápání smrti nulová. Děti v tomto věku nejsou na takové kognitivní úrovni, aby si smrt dokázaly představit, protože si doposud neuvědomují svou existenci. Objevuje se zde však strach z opuštěnosti a separace. V počátečních měsících dochází k tzv. *absenci*, kdy dítě považuje vše, co nevidí, jako by neexistovalo. Piaget a Inhelder (2014) tento dětský svět popisuje jako plný obrazů, které jsou v neustálém pohybu – objevují se a zase se ztrácejí. Stádium absence je následováno stádiem *opuštěnosti*. Pocity opuštěnosti (často spojeny s axietou, nejistotou a strachem) jsou vyvolány tím, že si dítě již uvědomuje *stálost objektu* a tedy chápe, že objekt, který se odloučil, stále existuje. Tato schopnost se u dítěte objevuje kolem druhého roku života (Piaget & Inhelder, 2014). Nejistota, strach, anxieta a beznaděj je pak stupňovaná v závislosti na hloubce vztahu dítěte s danou osobou. O separaci mluvíme tehdy, pokud dojde k odloučení dítěte s osobou, na kterou je dítě fixováno. Jde o silně negativní emocionální zážitek známý pod pojmem „*separační úzkost*“ (Démuthová, 2010). Související pocity děsu Říčan (2014) připodobňuje k pocitům, které se objevují právě při vnímání smrti u dospělého člověka.

K uvědomění si své jedinečnosti, stejně tak jako k získání vnitřního povědomí o sobě sama, dochází u dítěte kolem třetího roku života. Toto období je označováno jako *objevení sociálního Já*, jež je mimo jiné charakteristické změnou v uvažování a řeči

dítěte. Batole o sobě již nepřemýšlí a nemluví o sobě ve třetí osobě, ale v osobě první (Démuthová, 2010). U batolete hraje podstatnou roli při pojetí smrti fakt, že své tělo dopodrobna vnímá a již s ním má určitou zkušenost. Z této skutečnosti pak vede strach ze zranění či újmy na svém vlastním těle (Říčan, 2014).

3.1.2 Předškolní věk

Dítě ve věku tří až šesti let dosahuje již takové kognitivní úrovně, aby pochopilo alespoň nějaké aspekty smrti. Děti v tomto věku se se smrtí často setkávají prostřednictvím pohádek či jiných fantazijních příběhů. U dětí předškolního věku se tedy setkáváme s magickým myšlením, díky kterému si děti předškolního věku mohou smrt různě fantazijně představovat či personifikovat (Thorová, 2015). Pro toto období je typické, že dítě předpokládá, že mrtvý člověk pouze spí (Linhartová, 2012). Kübler-Rossová (2015) upozorňuje na pocit viny, který se u dětí může objevit v souvislosti s konfrontací se smrtí blízkého člověka. Nevědomá mysl dítěte totiž není schopna rozlišit mezi tím, kdy si dítě ve vzteku přeje, aby jeho maminka raději zemřela a skutečnou smrtí. Následkem toho si pak dítě vtiskne myšlenku, že nese alespoň částečný podíl na matčině smrti například z toho důvodu, že se choval zle a již dříve pomyslel na její smrt. Avšak autorka (tamtéž) dále vysvětluje, že tento pocit může být velmi paradoxní. Dítě na jednu stranu zažívá velký smutek ze ztráty svého blízkého a touhu po jeho opětovném nalezení, na stranu druhou však pociťuje vztek z této separace a nepochopení toho, proč už se o něj tato osoba nadále nestará. M. Nagy (1948, in Démuthová, 2010) toto období připodobňuje k separaci, kdy dítě je nechtěně odděleno od milovaného člověka.

Avšak objevují se zde i takové případy, kdy dítě zažije smrt tzv. v „přímém přenosu“, například při smrti blízkého člověka nebo domácího zvířete (Říčan, 2014). Říčan (2014) dále dodává, že se smrtí se jedinec v tomto věku často setká i při zabíjení hmyzu. Předškolák je velmi zvědavý a stále pátrá po nových podnětech a informacích. Otázky na smrt se tedy mohou objevovat relativně často. Démuthová (2010) uvádí, že první otázky a zájem o téma smrti se začínají objevovat kolem pátého roku.

Dítě si však neuvědomuje, že smrt je nevratná a z toho důvodu nemusí být reakce dítěte na smrt blízkého emočně silná (Thorová, 2015). Dítě je v tomto věku schopno pochopit definitivnost odloučení, avšak nedokáže si onu konečnost správně vysvětlit – například předpokládají, že se se zemřelým člověkem již neuvidí, protože se odstěhoval příliš daleko (Démuthová, 2010). Thorová (2015, 490) toto ilustruje úsekem z rozhovoru se Sofií, která má čtyři a půl roku: „*Můj tatínek ještě nezemřel. Řekla bych, že zemře asi*

tak v září. A pak se zase narodí.“ I v šestém roku života se nevratnost smrti málokdy objevuje, soudě opět dle rozhovoru se Sophií v jejich šesti letech (Thorová, 2015, 490): „*Chtěla bych umřít, abych se pak podívala za dědečkem. Neboj, já bych se pak zase k vám vrátila.*“

Během předškolního věku dochází k přijmutí faktoru univerzality a u některých dětí i ireverzibility. Ireverzibilita je ovšem podmíněna kognitivním vývojem dítěte, dosavadními zkušenostmi v životě a případnou zkušeností se smrtí (Démuthová, 2010). Nesmíme však zapomínat na to, že všechny děti jsou individuální, a proto ne u všech dětí dochází k přijmutí těchto komponent právě v tomto období.

3.1.3 Školní věk

Mladší školní věk je charakteristický tím, že dítě si již začíná uvědomovat ireverzibilitu smrti. Dítě dosahující šesti až sedmi let dokáže zpravidla chápat i univerzalitu smrti – tedy že všechny živé bytosti jednou musí zemřít. Pokud člověk či zvíře zemře, jedná se o věc definitivní a nejde ji vrátit zpět. Schopnost chápat tuto komponentu smrti však ještě není dosažena u všech dětí mladšího školního věku. Jak udává Thorová (2015), 67 % dětí chápe nevratnost smrti, stále tedy musíme počítat s tím, že každé dítě je individuální a má jiné životní zkušenosti.

Narůst chápání konceptu smrti je způsoben mimo jiné i osvojováním, a tedy lepším chápáním dítěte biologických funkcí člověka, resp. všech živých věcí. Dítě si díky tomu postupně osvojuje i komponentu nefunkčnosti a konečnosti (Démuthová, 2010). Na druhou stranu Fadul (2007) ve svém výzkumu zjistil, že děti ve věku čtyř až pěti let odpovídají na otázky ohledně smrti podobně jako dospělí jedinci – chápou, že smrt je ireverzibilní proces a že u mrtvého jedince nefungují biologické funkce. Avšak u dětí v rozmezí šesti až deseti let se odpovědi značně lišily – děti popíraly komponentu ireverzibility tím, že předpokládaly, že mrtví opět mohou oživnout a že jim znovu začnou fungovat jejich biologické funkce. Tyto předpoklady se však opět změnil na odpovědi nepopírající ireverzibilitu či funkčnost, a to ve věku dvanácti let – tedy věku, kdy děti vstupují do puberty. Příčinu můžeme hledat ve vývoji limbického systému (Casey, Jones & Todd, 2008) a kognitivních funkcí, díky kterým jsou děti schopny uvažovat nad problematikou z více uhlů a brát v potaz vícero alternativ řešení (Démuthová, 2010).

Děti v mladším školním věku mohou například z médií zaznamenat pojem *sebevražda*, avšak k jejímu spáchání ze strany dětí dochází jen zřídka. Pokud k tomu činu

dojde, souvislost můžeme hledat například v nefungujících rodinách, užívání návykových látek či fyzickém zneužívání (Thorová, 2015).

Osmý rok pak přináší do života dítěte pocit strachu ze smrti (Říčan, 2014). Na druhou stranu dítě smrt vnímá tak, že je schopno se jí vyhnout a zvítězit nad ní.

3.1.4 Puberta a adolescence

Mezi devátým a jedenáctým rokem dochází k období, kdy se děti začínají více socializovat a odpoutávat tak od svých rodin. Podle Piageta (1999, in Žaloudíková, 2016) se dítě v tomto období nachází ve stádiu konkrétních operací, což je dobře znatelné na tom, že si dítě smrt připodobňuje ke konkrétním věcem, jako například kostlivec či duch (Žaloudíková, 2016).

V desátém roku života dítěte se již objevují (ačkoliv zřídka) suicidální pokusy. Pubescent je schopen pochopit smrt jako akt, který mu pomůže ukončit veškeré jeho současné i minulé utrpení či frustrace (Říčan, 2014). Eaton et al. (2006) uvádějí, že 71 % úmrtí ve Spojených státech amerických ve věkovém rozmezí 10-24 let nastává ze čtyř hlavních příčin, kterými jsou nehody v motorových vozidlech, neúmyslná zranění, vražda a v neposlední řadě pak sebevražda.

V jedenácti letech se myšlení dětí stává přelomovým. Děti začínají myslet v souvislostech, dokážou vnímat různé časové dimenze, plně si osvojují komponentu nevyhnutelnosti smrti a chápou, že umřít mohou jak mladí, tak i staří (Žaloudíková, 2016). Zajímavé je, že děti už tak často nehledají odpovědi ohledně smrti u rodičů, ale naopak u svých vrstevníků (Goldman, 2015). Od dvanácti let se pak naplno rozvíjí abstraktní myšlení. Dítě už si tedy dokáže představit smrt abstraktně a nutně ji neváže ke konkrétním postavám či věcem. Piaget toto období nazývá jako období formálních operací (Piaget & Inhelder, 2014).

Pro adolescentního člověka (15-22 let) je typické řešení a bádání po odpovědích existencionálních otázek různého typu. Adolescent se velmi často zabývá smrtí vlastní. Objevují se tedy otázky typu: „*Co se stane, když zemřu?*“ apod. Říčan (2014) přichází se zajímavou myšlenkou, že jedinec v adolescentním věku může velmi prožívat otázku vlastní jedinečnosti, což způsobuje o to větší emoční prožívání otázky smrti. Čím víc adolescent považuje svou osobu za nenahraditelnou, tím hůře se se smrtí srovnává (Démuthová, 2010). Adolescenti si proto často vytvářejí postupy, jak zmírnit svůj strach ze smrti. Jedním z těchto postupů je tzv. *hra na smrt* charakteristická častým vystavováním se nebezpečným a adrenalinovým situacím. Mezi toto rizikové chování

patří dle Démuthové (2010) například rychlá jízda autem či nechráněný pohlavní styk. Díky těmto aktivitám si adolescenti dokazují svou nezranitelnost a převahu nad smrtí. Démuthová (2010, 23) řadí mezi další strategii regulace strachu ze smrti *transcendenci a vzdálenost*, jež je typická svou únikovou povahou. Jedinec se prostřednictvím svých představ, myšlenek a plánů snaží oddělit své *současné Já* od toho *budoucího*, které přináší stáří a smrt. Poslední strategií pak tvoří tzv. *tlumení pocitů*, kdy se jedinec záměrně snaží dosáhnout emoční otupělosti a zapříčinit tak snížení obav ze smrti vlastní či svých blízkých.

Zvládnout a pochopit své pocity adolescentům pomáhá kniha *Slon v pokoji* (Grollman, 2017). Tato kniha velmi citlivě odpovídá na otázky, které si adolescent může klást v případě setkání se smrtí v osobním životě. V úvodním úseku díla se autor věnuje podrobnému popisu emocí, které jedinec může prožívat. První emocí je zármutek. Grollman (2017, 17) jej popisuje jako cenu, „*kteřou platíme za lásku*“ a zároveň upozorňuje, že se v žádném případě nejedná o poruchu či slabošství. Dále radí, že v truchlení vidí cestu, jak bojovat se zármutkem. Dalšími pocity, kterými se autor zabývá, je například šok, hněv nebo i závist. V knize však najdeme i rady, co dělat, když nám zemře rodič, sourozenec či partner.

V období adolescence by měl mít jedinec osvojeny všechny výše uvedené komponenty konceptu smrti. Démuthová (2010) však upozorňuje, že jedinec, ačkoliv dosáhl kognitivního uchopení této problematiky, tak nemusí nutně uvažovat. Uchopení konceptu smrti je podmíněno životními zkušenostmi jedince.

4 Komunikace s dětmi o smrti

Původ slova *komunikace* můžeme hledat ve slově *communicatio*. Toto slovo pocházející z latiny znamená *sdělení* či *oznámení*. Komunikaci tedy můžeme vysvětlit jako přenos významů mezi jedním a druhým objektem (Geist, 2000, in Kolařík, 2011). Vybíral (2000) přichází se zajímavou myšlenkou, že při komunikaci dochází ke sdělení, stejně tak jako ke *sdílení*. Sdílení je Riegerem a Vyhnálkovou (1996, in Vybíral, 2000) popisováno jako emoční podstata sdělení. Tedy, jaké emoční prožívání do našeho sdělení přikládáme. Emoce a náš postoj při vysvětlování konceptu smrti dítěti hrají klíčovou roli, kterou je třeba mít na paměti.

Lidská komunikace je klíčová v každé etapě lidského života. Vybíral (2000, 13) uvádí, že „*smyslem každé komunikace je dorozumět se a případně pozměnit svůj „vnitřní kontext“ v mysli, ve vědomí i nevědomí.*“ Klíčovým prostředkem pro kvalitní komunikaci s dítětem o smrti je jeho rodina. Na kvalitě komunikace se odráží její fungování. Pattersonová (2002a, in Sobotková, 2012) zmiňuje jeden ze způsobů správného fungování rodiny, kterým je zahrnutí do rodinného systému. Právě proto je vhodné nevyklouzat dítě z diskuzí ohledně problematiky smrti.

Komunikace o smrti je proces náročný v jakémkoliv věku. M. Kupka je však toho názoru, že je lepší, když s dětmi začneme o smrti komunikovat dříve, než se s ní přímo setkají ve svém reálném životě (osobní sdělení, 27. února 2019). V komunikaci s dětmi hraje významnou roli to, že koncept smrti je u dětí neustále ve vývinu a je ovlivněn spousty faktory, se kterými byl čtenář obeznámen v textu výše. Proto je potřeba, aby rodiče na tento fakt brali ohled a své vysvětlení formulovali tak, aby dítě bylo schopno porozumět celému sdělení.

Goldman (2015) uvádí, že mezi další problematické faktory patří strach rodičů z této komunikace. Rodiče se často diskutují na toto téma vyhýbají, brání se jim a neví, jak na otázky dětí odpovědět. Goldman (tamtéž) dále informuje, že podobné chování ze strany rodičů může být velmi problematické. Jaké příklad zmiňuje případ osmileté Alice, která se se svou učitelkou podělila o informaci, že jí zemřel tatínek. Ta však na tento podnět vůbec nereagovala, což způsobilo Alicino rozčarování. Je tedy nadmíru důležité otázky děti nezlehčovat či neopomíjet, protože uvážlivá a laskavá odpověď by mohla Alici dodat pocit útěchy, bezpečí a jistoty.

Kübler-Rossová (2015) rovněž popisuje situaci dnešní doby, kdy jsou děti z diskuzí o smrti vylučovány se záminkou uchránit je traumatu. Častokrát jsou poslány do ústraní,

aby nebyly součástí atmosféry domu, kterého zasáhla smrt. Přitom dítě má schopnost vycítit, že se něco děje a chlácholivé věty mohou v dítěti odstartovat nedůvěru ve své rodiče.

4.1 Strategie vysvětlení dítěti koncept smrti

Děti se se smrtí setkávají již od útlého věku, ať už jde o smrt člověka či zvířete z jejich okolí nebo smrt obsaženou v pohádkovém vyprávění. Důležité je si uvědomit, že neexistuje žádný jednotný a zaručeně efektivní plán, podle kterého by rodič měl u vysvětlování smrti dítěti postupovat. S každým dítětem je třeba komunikovat podle toho, v jakém vývojovém a kognitivním stádiu se aktuálně nachází a jakými zkušenostmi si už během svého života prošlo (Goldman, 2015).

Při poskytování různých způsobů a rad, jak dobře vysvětlit dítěti smrt, vycházím zejména ze tří publikací, jež se věnují právě této problematice – *Jak s dětmi mluvit o smrti* (Goldman, 2015), *O smrti smrt'oucí* (Stalfelt, 2016) a *Když dinosaurovi někdo zemře* (Brown & Brown, 2014). První publikace ukazuje na několika životních situacích, jak při zodpovídání otázek týkající se smrti postupovat. Poslední dvě publikace jsou doplněny ilustracemi a určeny pro společnou četbu rodičů s dětmi.

Linhartová (2012) upozorňuje, že pro komunikaci s dětmi o smrti je klíčové, aby si rodič sám objasnil svůj vztah ke smrti. Měl by mít zpracovanou svou vlastní smrt a problematiku smrti vnímat jako něco, co je přirozenou součástí životů všech lidí.

Pokud chceme dítěti jakkoliv starému vysvětlit podstatu smrti, nechme dítě, aby se samo ptalo – skrze otázky totiž pochopíme, jak dítě na smrt nahlíží a to pro nás může tvořit startovací můstek. Goldman (2015, 9) dále přichází s myšlenkou dokládající toto tvrzení: „*Otázky dětí jsou klíčem, kterým odemykáme dveře k porozumění jejich smutku, abychom jim mohli pomoci.*“ Goldman (tamtéž) dodává, že díky těmto otázkám rodič často může pochopit dětské obavy a strachy, na kterých mohou společně s dítětem pracovat. Dalším základním pravidlem, jež autorka doporučuje, je vyvarovat se zbytečných lží. Dítě je totiž často schopno rozeznat, kdy rodič nemluví pravdu, což častokrát může způsobit ztrátu důvěry. Linhartová (2012) v tomto kontextu radí, aby se rodiče vyvarovalo situací, kdy svému dítěti řeknou, že zemřelý člověk odjel nebo spí, a to zejména proto, že by tak mohli způsobit neustálé čekání dítěte na opětovný návrat mrtvého či strach ze spánku. Bowlby (2013) navíc tvrdí, že utajováním či odbytím odpovědi na jeho otázku týkající se smrti, může dítě zmást a způsobit patologii.

Pravdivost v komunikaci o smrti s jakkoliv starým dítětem doporučuje i Špaňhelová (2008), která upozorňuje, že lhaní ze strany rodičů může dítě později vnímat jako zradu.

Smrt dítěti vysvětlujeme v závislosti na jeho vývojové fázi (Goldman, 2015). Brown a Brown (2014) ve své publikaci dítěti nejprve vysvětlují, co to znamená být živý, aby mohlo pochopit protiklad k tomuto stavu. Stav, kdy je člověk živý, popisují pro něho typickými funkcemi lidského organismu, jako je pohyb, růst, myšlení, vnímání, dýchání a používání smyslových funkcí. Brown a Brown rovněž nezapomněli na jednu z činností, se kterou se děti snadno dokáží ztotožnit – hraní her.

Poté, co je dítěti vysvětleno, co to znamená být živý, se Brown a Brown (tamtéž) věnují důvodům a průběhu smrti. Dětem je vysvětleno, že smrt je přirozená součást života, jehož délka se u každého liší – někdo má život krátký a někdo zase dlouhý. Zajímavé je, že děti se zde dočtou o tom, že umírají staří, ale někdy i například právě narozené děti. Dětem je rovněž prostřednictvím obrázků ukázáno, že člověk umírá z mnoha důvodů a jeden z nich je stáří člověka. Stalfelt (2016) tento důvod více rozvádí a popisuje dětem, že stáří znamená ztrátu síly například pro chození, vidění, poslouchání či smích. Tvrdí, že smrt v takovém případě pro staré lidi znamená především klid a pokoj. Stalfelt (tamtéž) rovněž děti informuje, že život se netýká pouze lidí, ale i zvířat a rostlin. Jako jeden z důvodů smrti udává, že pokud by lidé neumírali, nebylo by na světě místo pro narozené jedince. Podotýká rovněž, že smrt je těžká k pochopení jak pro děti, tak pro dospělé, ale i pro takové obry, jako je slon.

Jedinec může smrt očekávat a připravovat se na ni (například kvůli nevléčitelné nemoci), nebo naopak jí může být zcela překvapen. Brown a Brown (2014) představují i další (pro děti více neznámé) důvody smrti – válka, sebevražda, drogy či chudoba. Podotýkají však, že tato témata jsou mnohdy těžká na pochopení, což, dle mého názoru, může pro děti znamenat jisté uklidnění. Na závěr kapitoly je pro děti přichystané ujištění, že většina z nás má dlouhý život.

Jakmile si děti projdou tyto informace napomáhající konečnému lepšímu pochopení smrti, je možno zaobírat se konkrétně vysvětlením, co znamená být mrtvý. Brown a Brown (2014) dětem smrt vysvětlují pomocí opozitu přívlastků uvedených pro živého člověka – mrtvý člověk se nehýbe, nemyslí, nevnímá, nedýchá, nefungují mu smysli a nemůže si již hrát. Stalfelt (2016) poskytuje zajímavé a pro děti vhodné přirovnání zemřelého člověka k mrtvé květině, která uschne, zhnědne a ztratí své listy. Stejně tak jako květina, i mrtvý člověk mění svou barvu. Mrtvý člověk zbledne a často vypadá, že spí, nedá se však probudit.

Děti jsou mnohdy velmi zvědavé, proto je může zajímat, co se s mrtvým člověkem stane po smrti. I na toto téma výše zmínění autoři poskytují možný návod na vysvětlení. Doporučují děti informovat (zvláště zejména ty děti z křesťanství nevyznávajících rodin), že existují dvě skupiny lidí. Jednou z nich jsou lidé, kteří věří v Boha. Takoví lidé pak předpokládají, že duše mrtvého člověka se po smrti dostane do nebe. Děti jsou upozorněny i na to, že duše je pro živého člověka neviditelná, stejně tak jako nebe. Existují však i lidé, kteří v takové věci nevěří. Myslí si, že po smrti už není nic (Stalfelt, 2016). Informace tohoto typu mohou v dětech vyvolat další otázky k diskusi. Tyto podněty pak mohou docílit toho, že dítě dostává stále hlubší vhled do problematiky smrti. Není třeba zacházet do složitých detailů a debat. Cílem je dítěti předat co nejsrozumitelnější informace úměrné jeho vývoji. Konkrétní, jednoznačné a jasné vyjadřování totiž pomáhá snížit pravděpodobnost nesprávného pochopení problému (Nezu, Nezuová, Friedmanová, Faddisová, & Houts 2004).

Goldman (2015) popisuje případovou studii pětiletého chlapce, kterému právě zemřelo oblíbené domácí zvíře. Na otázku, co to je smrt, matka odpovídá, že se jedná o stav, kdy už tělo nepracuje. Matka svou odpověď následně doplnila o vysvětlení toho, co znamená, když tělo nepracuje – tělo se nehýbá a taky není teplé. Dítě pokračuje v kladení otázek. Jelikož je dítěti pět let, je pravděpodobné, že ještě nemá osvojenou tu komponentu smrti, která se zabývá funkcí lidského organismu. Je tedy nasnadě vysvětlit mu nefunkčnost těla více podrobněji. Malý chlapec se následně matky zeptal, co se stane s tělem zvířete, když zemře. Matka mu popisuje, že se mrtvé zvíře ale i člověk po smrti pohřbívají do země a navrhne najít krabici, do které zvíře mohou uložit. Dítě se samo zeptá, jestli mu do krabice může dát například svou fotku, aby mu zvířátku nebylo smutno. Matka následně vysvětluje, že při takovém obřadu mohou například zapálit svíčku.

4.2 Strategie oznámení dítěti smrti blízkého

Smrt blízkého člověka se bezpochyby oznamuje velmi těžce dospělému člověku, natož pak dítěti. U dětí situaci může ztěžovat například to, že ještě dostatečně nechápu, co smrt znamená. Rodiče při takových situacích často provází beznadějí a strach. Podle Kübler-Rossových (2003) řadíme strach mezi přirozené emoce. Autorka (tamtéž) uvádí, že člověk se však narodí pouze se dvěma typy strachu – jsou jimi strach z toho, že spadneme z výšky a strach z neočekávaných hlasitých zvuků. Tyto dva druhy strachu

pomáhají dítěti vyvarovat se nebezpečí a přežít. Kübler-Rossová (tamtéž) dále informuje, že se malé děti smrti nebojí, postupem času však přicházejí různé strachy, jako je například strach z odloučení. Odloučení může představovat i smrt blízké a milované osoby, která dítě může poznamenat na celý život.

Podle Goldman (2015) je však dítě schopno diskuze na téma smrti zvládnout. Naopak když dítě z těchto debat vypustíme, může to vycítit a cítit se vyčleněně. Dítě je také schopno poznat, když mu rodič lže. Je důležité, aby vysvětlování smrti bylo pro děti v raném věku stručné, výstižné a pravdivé. Autorka (tamtéž) upozorňuje, že v opačném případě může dojít ke ztrátě pozornosti dítěte. Rodič by měl být navíc připraven k dalším zvědavým otázkám dítěte, kterých pravděpodobně přibývá úměrně s jeho vývojem. Dítě v pozdějším věku rovněž hledá odpovědi na své otázky u vrstevníků.

Rodiče dětem v předškolním věku často smrt vysvětlují tím způsobem, že záměrně popírají její konečnost. Thorová (2015, 490) toto tvrzení dokládá příklady: „*Zemřelý pozoruje dítě z nebička, děda je pořád v našem srdíčku a my v jeho.*“ I přesto, že hlavní cíl rodiče je uchránit dítě před traumatem, i takové na první pohled „nevinné“ tvrzení pak později v dětech může způsobit zmatek a špatné porozumění konečnosti smrti.

Je pravděpodobné, že děti budou smrt prožívat silněji u jedinců, se kterými se vidávaly často a měly k němu kladný vztah. Děti smrt mohou prožívat různě. Objevit se může smutek, úzkost i vztek, nebo naopak emoce téměř žádné. Mimo jiné se mohou objevit i výčitky svědomí, že jedinec zemřel kvůli nim. Ať už jsou emoce jakékoliv, rodič může svým dětem pomoci jejich pocity popsat a porozumět jim. Říct jim, že je jejich prožívání smrti v pořádku a že i oni sami mívají podobné pocity a ukázat jim cestu, jak takové emoce zvládat. Dětem pomůže, když jim vysvětlíme, že není žádný problém v tom, když si i nadále budou hrát a mít dobrou náladu. V kapitole o *dětském pojetí smrti* se čtenář dozvěděl o tom, že dětské pojetí smrti je závislé na věku. Jinak tedy mluvíme o smrti s batoletem, předškolákem a jinak se školákem. U dětí ve věku tří až pěti let je třeba odpovídat na otázky srozumitelně a upřímně. Rodič by se měl ke všemu vybavit trpělivostí na odpovídání stále opakujících se otázek. Je taky dobré, když rodič dítěti prokazuje oporu například v podobě objetí. U dětí ve školním věku je pak podstatné vysvětlení, že na smrti jedince nenesou žádnou vinu. Dětem můžeme navrhnout, aby zkusily každý rok na výroční datum smrti provést nějakou aktivitu, při které si na zesnulého jedince vzpomenou. Dobré je rovněž kontaktovat okolí dítěte a informovat jej

o tom, čím si v současnosti dítě prochází a zajistit mu tak větší oporu a pochopení jeho chování (Raisingchildren.net.au, 2017).

Když v rodině nastane smrt blízkého člověka, je třeba brát v potaz fakt, že prožívání zármutku u dětí a dospělých se velmi liší. Zármutek dětí je cyklický, a může se proto objevovat v různých časových úsecích. Pro děti je navíc obtížné vnímat čas tak, jak ho vnímají dospělí, což je další z aspektů, proč například do určitého věku děti nechápou abstraktní slova typu *navždy* či *napořád*. Děti mají často potíže popsat a vysvětlit si své emoce, což způsobuje zmatek (Willis, 2002). Je proto podstatné, aby jim rodič vysvětlil, že je normální a v pořádku cítit se za těchto okolností smutně nebo mít vztek.

Brown a Brown (2014) ve své knize děti seznamují s různými pocity, které je mohou při prožívání smrti blízkého potkat. Autoři (tamtéž) dětem vysvětlují, že se mohou cítit smutně, vystrašeně, může se objevit problém se spánkem nebo například i vztek. Nezapomínají však dodat, že se jedná o přirozené pocity a že dětem pomůže, když se někomu svěří nebo když tráví čas s lidmi, kteří je mají rádi, jako je rodina nebo kamarádi. Mezi další strategii, jež může napomoci rodičům při oznamování smrti blízkého, patří i uvědomění si faktu, že smrt narušuje obvyklou denní rutinu, která v rodině panuje za obvyklých okolností. Děti tato skutečnost může zmást, proto je potřeba snažit se (alespoň v rámci mezí) pro dítě zajistit obvyklý pravidelný režim. Děti taky mohou pocítovat ztrátu jindy dostatečné pozornosti ze strany okolí. Aby se tedy dítě cítilo lépe, může mu rodič naopak věnovat více pozornosti, než na kterou je dítě zvyklé (Willis, 2002).

4.3 Přítomnost dětí na pohřbu

Názory na problematiku přítomnosti dětí na pohřbu jsou různé. Jedna skupina rodičů často předpokládá, že jsou děti na pohřby příliš malé, aby průběh pohřbu pochopily a zároveň se domnívá, že pohřební rituály jsou pro děti příliš morbidní či traumatizující. Druhá skupina zase věří, že účast na pohřbu dětem pomůže pochopit smrt od co nejmladšího věku, a umožní tak dosažení vyšší odolnosti vůči tomuto tématu. Halliwell (2017) zmiňuje rozhovor s Di Stubbs, expertkou na dětské truchlení z linky důvěry *Winston's wish*, která vzpomíná, že žádné z dětí, se kterými pracovala, nikdy nelitovalo účasti na pohřbu. Nakopat děti, které se pohřbu svých blízkých příbuzných nezúčastnily, projevíly lítost.

Hilpern (2013) uvádí, že v roce 2013 bylo podle *British social attitudes survey* 48 % respondentů zastánci toho názoru, že je přítomnost dětí pod hranici věku dvanáct let na pohřbu nevhodná. Hilpern (tamtéž) popisuje příběh ženy, které právě zemřel manžel. Tato žena nedovolila svým čtyř a šestiletým dětem zúčastnit se pohřbu svého otce ze strachu ze stresu, který by na děti mohl působit. Hilpern však dává do kontrastu výpověď ženy, které zemřel otec, když jí bylo teprve deset let. Žena po třiceti jedna letech popisuje, že nepřítomnosti na pohřbu svého otce velmi lituje. Žena popisuje zmatek, který se v ní odehrával, když otcova smrt přišla tak náhle a ona ani neměla možnost se s ním řádně rozloučit. K zastavení procesu truchlení přispělo i to, že na ženu v době úmrtí jejího otce směřovali blízcí otázky typu, jestli je pro svou matku oporou. K reálnému truchlení došlo, až když se žena v adolescentním věku začala poprvé účastnit pohřbů, na kterých se dostavily panické záchvaty. Matka této ženy celý život lituje, že svou dceru na pohřeb nevzala. Obhajuje se však tím, že svou dceru chtěla uchránit. Odborníci se shodují, že by se děti měly pohřbů účastnit, avšak je zde třeba pamatovat na přípravu dítěte. Rodič by se měl ujistit, že si dítě osvojilo chápání konceptu smrti tak, aby rozumělo tomu, co znamená, když už tělo nepracuje. Dále je potřeba dítěti vysvětlit způsob pohřbívání (tedy uložení do rakve či kremace). Mimo to je nutné dětem (zejména pak těm mladším) objasnit, k čemu vůbec pohřby slouží – že se jedná o vzpomínku a rozloučení se s milovaným člověkem. Hilpern ve svém článku prezentuje myšlenku Anny Rowland (ředitelka pohřebního ústavu *Child Bereavement UK*), jež tvrdí, že je třeba děti připravit na to, že se na pohřbu objevují různé emoce, jako je například pláč. Je zapotřebí dětem říct, že není nic špatného na tom, když dospělý člověk pláče. Dítě se pak nebude bát dát průchod svým vlastním emocím. V souvislosti s emocemi je taky dobré vysvětlit možný přechod mezi pláčem a následným smíchem a vyprávění na hostině následující po pohřbu. Rodiče by si však měli dát pozor na abstraktní či metaforické vyjadřování typu „*ztratili jsme dědečka*“ apod. K tomuto se vyjadřuje i Stalfelt (2016), která děti seznamuje s různými výrazy, které symbolizují smrt. Mezi takové výrazy patří například *obléct si dřevěný kabát* či *být pod drnem*.

Halliwell (2017) popisuje další možnosti přípravy dětí na pohřeb. Poukazuje na to, že děti se často ptají na to, co se s člověkem stane po pohřbu. Terapeuti často používají způsob, kdy si dítě navlékne rukavici a jde s ní například zvednout určitou věc ze země nebo otevřít okno. Nakonec si však dítě rukavici svlékne a s terapeutem se baví o tom, že rukavice už žádné činnosti nemůže vykonávat a že když bude uložena do země, vůbec jí to neublíží. Podobnost o rukavici se následně propojí s mrtvým člověkem. Dále je podle

Halliwell (tamtéž) potřeba dítě ujistit, že je v pořádku, když se cítí smutně a uklidnit ho, že tyto emoce rozhodně neprožívá samo. Pokud jsou děti příliš malé, aby pochopily průběh a význam pohřebního rozloučení, je i tak dobrá jejich účast, protože se i navzdory schopnosti pamatovat si tyto momenty, nebudou cítit vyčleněny.

Faro (2018) ve svém výzkumu *When children participate in the death ritual of a parent: Funerary photographs as mnemonic objects* zjišťuje, že je přítomnost dětí na pohřbu svých rodičů důležitá. Děti obzvláště oceňují, když si po boku dospělých projdou všemi patřičnými pohřebními rituály, a stanou se tak součástí skupiny truchlících. Faro se k tomu zamýšlí nad otázkou, jestli je pro děti podstatné být součástí pohřbu nebo i konkrétních pohřebních rituálů v podobě zavírání rakve apod. Výzkum spočíval ve spolupráci s dánskou rodinou, konkrétně pak s matkou a jejími dětmi ve věku šest, devět a dvanáct let, kterým zemřel otec. Autorka výzkumu pozorovala způsob, jakým matka zapojovala své děti do pohřebních rituálů tak, aby to pro ně bylo co nejvíc únosné. Dále se pak zaměřila na konkrétní rituály, kterých se děti zesnulého otce zúčastnily. Autorka následně zjišťovala, které z nich děti hodnotily jako nejvíce významné a důležité. Ve výzkumu Faro využila fotografie průběhu pohřbu od tamního pohřebního fotografa, prostřednictvím kterých zjišťovala jejich mnemotechnickou účinnost v rámci vybavování si vzpomínek na zesnulého otce v pozdějším životě dětí. Mezi další z cílů patří i zajímavá myšlenka, a to že zesnutí členové rodiny by stále měli zůstat součástí rodinného kruhu, k čemuž by měly napomáhat i jejich vystavené fotografie. Zerubavel (2003, in Faro, 2018) přikládá fotografiím důležitý význam. Tyto záznamy z pohřbu tvoří totiž jakýsi most mezi minulostí a přítomností. Matka dětí ve výzkumu popisuje události úmrtí svého manžela. Od počátku věděla, že chce děti zapojit do loučících rituálů, protože doufala, že jim pomohou při procesu truchlení. Neustále dbala na to, aby byl zesnulý otec stále psychickou součástí rodiny. Do přípravy na pohřeb byly zapojeny všechny děti. Své společné rozloučení projevily tak, že do rakve uložily věci, které chtěly, aby otec u sebe měl. Jedno z dětí otci napsalo dopis a další mu zase nakreslilo obrázek, na kterém vyobrazilo jeho budoucí domov. Dále pak děti společně vyzdobily vnější povrch rakve otisky svých rukou, které měly symbolizovat pouto mezi nimi a jejich otcem. Rodina taky absolvovala tzv. *goodbye tour*, při které navštívila všechna podstatná místa spojená s jejich otcem, jako bylo jeho rodiště. Děti si samy mohly vybrat místo pohřbení. V den samotného pohřbu byli všichni účastníci oblečeni v bílém, během obřadu mělo každé dítě svou roli – mezi nimi bylo i recitování básní, které děti otci složily. Matka se rozhodla uspořádat společný oběd, během něhož byla přítomna i rakev. Matka celé rozloučení

chtěla pojmout jako oslavu dobrého života svého manžela. Během rozloučení s dětmi zapálily svíce a vypustily balonky jako symbol toho, že otce *nechaly jít dál*. Děti se následně rozhodly, že by rády každý rok v tento výroční den zopakovaly tyto rituály a taky se tak stalo. Matka z fotek zachycujících průběh těchto událostí učinila album, zmiňuje však, že děti nepocítují potřebu se k fotkám vracet.

Ve výše zmíněném výzkumu se uvádí, že téma smrti je v současnosti velmi diskutované. Toto tvrzení dokládá i americkým filmem *Coco* (2017), který se dětem snaží více přiblížit problematiku smrti prostřednictvím mexických pohřebních rituálů. Cíl filmu je poukázat na důležitost rodiny v lidském životě, protože tvoří základ pro bezpečný vývoj jedince. Mexickým pohřebním rituálům se také věnuje *Stalfelt* (2016), který děti informuje, že pohřební zvyky mohou vypadat různě. Seznamuje děti například s tím, že Mexičané u hrobů netruchlí, ale mají piknik, při kterém jí oblíbená jídla, poslouchají písně, vzpomínají na zesnulého člověka a vystřelují rachejtle. Tito lidé totiž věří, že v takovýto den se zesnulý člověk vrací mezi pozůstalé.

Větší zájem o problematiku smrti a pohřbu dokazuje i *The Dutch Funeral Museum*, které vydalo edukační materiály pro studenty základních škol za účelem překonat tabu panující kolem smrti, a pomoci tak zkvalitnit diskuse s dětmi zaměřené na téma smrti a pohřbu (Faro, 2018).

Pokud děti na pohřeb nechtějí nebo z nějakého dalšího důvodu se ho nezúčastní, je zde podle Halliwell (2017) ještě další možnost prožití rozloučení, a to například v podobě vypuštění balonku se vzkazem.

Současná společnost odkládá pohřební rituály na vedlejší kolej. McLarenová (2016) je toho názoru, že současné rituály jsou často zbaveny své emocionální a posvátné složky. Z výše uvedeného vyplývá, že se odborníci shodují na začlenění dětí do pohřebních rituálů v jakémkoliv věku. Mezi hlavní důvody patří zejména opravdové prožití rozloučení se se zesnulým člověkem, které může napomoci zvládnout a zažít si proces truchlení. Smutek je podle Říčana (2014) emoce, jež je přirozenou součástí života, která se má po úmrtí blízkého člověka prožít v plné míře. K tomu by měly napomáhat pohřební rituály. Dítě se zároveň cítí být součástí rodiny, což mu napomáhá uvědomování si svého místa v rodinném systému. Kübler-Rossová (2015) zastává názor, že by děti měly být součástí toho, když se smrt objeví v jejich rodině. Hlavním důvodem, je společný prožitek smutku, obav, rozhovorů a rozloučení, který vede k uvědomění, že tuto těžkou životní situaci mohou zvládnout společně se svými blízkými. Ve svém dalším díle

Kübler-Rossová zmiňuje (1994), že pohřeb lidem napomáhá akceptovat realitu života. Nešporová (2013) uvádí, že pohřeb je důležitější pro pozůstalé, než je pro zemřelé.

VÝZKUMNÁ ČÁST

5 Výzkumný problém

Podle Miovského (2006) je formulace výzkumného problému klíčová, jelikož udává, jakým směrem se samotný výzkum bude dál ubírat. Strauss a Corbinová (1999) uvádějí tři možné zdroje, ze kterých výzkumník může čerpat při tvorbě výzkumného problému – bádání v odborné literatuře, badatelova osobní či profesní zkušenost či možná inspirace z pole zájmu přednášejícího nebo jiného výzkumníka. Miovský (2006) dodává, že čím více se badatel v dané problematice orientuje, tím více eliminuje množství možných rizik. Byla to právě odborná literatura (konkrétně pak dílo Elizabeth Kübler-Rossovové *O dětech a smrti* (2003)) a analýza dosavadních studií zaměřených na téma smrti, které ve mně vzbudily hlubší zájem o problematiku smrti ve vztahu k dětem. Ve svém bádání jsem narazila na výsledek výzkumu Loučky (2007), který zjistil, že osobní zkušenost dítěte se smrtí nemá vliv na rozvinutější chápání konceptu smrti, než je tomu u dětí bez takové zkušenosti. Toto zjištění je zároveň v souladu s výzkumem Hopkinse (2014). Tento poznatek mě přivedl na hledání faktorů, které by toto pojetí mohly urychlit. Z výzkumu Fadula (2007) plyne, že věk dítěte není primárním faktorem ovlivňujícím vnímání konceptu smrti. Faktor, jenž má na toto pojetí největší vliv, je *socializace*. Mezi další faktory řadí i emocionální potřeby a kognitivní stupeň dítěte. Hunter a Smith (2008) zase zkoumají toto pojetí, mimo jiné, i v souvislosti s komunikačními dovednostmi matky. Žaloudíková (2016) ve své práci zjišťuje vliv výchovy dítěte v souladu s určitým náboženstvím na pojetí konceptu smrti. Z tohoto důvodu jsem se rozhodla zjistit, jak taková komunikace vypadá v rodinách praktikujících římskokatolické vyznání a v rodinách náboženství nevyznávajících.

Z vlastní zkušenosti si uvědomuji, nakolik je komunikace na toto téma s dětmi důležitá a do jaké míry je může ovlivnit do budoucího života. Během svého života jsem rovněž zaznamenala určitou diferenci mezi komunikací o smrti s dětmi v rodinách nábožensky založených a v rodinách náboženství nevyznávajících. Zvědavost, ale i snaha dopátrat se dalších spojitostí mě motivovala informovat se o tomto tématu se svou přednášející, která se následně stala vedoucí této bakalářské práce. Troufám si tedy tvrdit, že jsem při formulaci výzkumného problému vycházela ze všech tří zdrojů zmíněných výše uvedenými autory.

5.1 Výzkumný cíl a výzkumné otázky

V souladu s výzkumným problémem byl následně stanoven cíl výzkumu, který zní následovně: **Zjistit, jakým způsobem probíhá komunikace s dětmi o smrti v rodinách praktikujících římskokatolické vyznání a v rodinách náboženství nevyznávajících.**

Na základě výzkumného cíle byly zformulovány následující výzkumné otázky, jež slouží především k vytyčení toho, co nás nejvíce zajímá a rovněž k vymezení hranic (Říháček, Čermák, Hytych et al., 2013). Před samotnou tvorbou výzkumných otázek jsem se snažila docílit postupu Glasera (1992, in Říháček, Čermák, Hytych et al., 2013), který razí ten názor, že vůbec předtím, než se výzkumnými otázkami začneme zabývat, je více než přínosné osobní seznámení se s terénem, ve kterém bude výzkum probíhat. Výzkumné otázky byly stanoveny následovně:

- 1) Za jakých okolností dochází v rodinách ke komunikaci s dětmi o smrti?
- 2) Jaké strategie rodiče volí pro komunikaci s dětmi na téma smrti?
- 3) Jaké jsou představy dětí o smrti?
- 4) Jaký rodiče zastávají názor na přítomnost dětí na pohřbu?
- 5) Jak se liší komunikace s dětmi o smrti v rodinách praktikujících římskokatolické vyznání od rodin náboženství nevyznávajících?

6 Metodologie výzkumu

Cílem kapitoly je čtenáři popsat a objasnit způsob, jakým byl zrealizován výzkum této bakalářské práce, aby tak mohlo dojít k lepšímu porozumění vzniklých výsledků. Pro objasnění je tedy třeba zmínit metodologický přístup a typ výzkumu. Následně je potřeba vymezit výběr participantů zařazených do výzkumu a způsob tohoto výběru, stejně tak jako způsob získávání dat. Za klíčové považuji doplnit tyto kapitoly o etiku výzkumu s ohledem na to, že předmětem výzkumu je citlivé téma. V závěru kapitoly je popsána vybraná metoda zpracování a analýzy dat.

6.1 Metodologický přístup a typ výzkumu

Výzkum byl realizován prostřednictvím kvalitativního přístupu za užití kvalitativních metod. K tomuto rozhodnutí jsem dospěla se záměrem hlubšího proniknutí do problematiky, jež kvalitativní přístup umožňuje. Podle Strausse a Corbinové (1999, 11) totiž kvalitativní přístup umožňuje „*odhalit podstatu něčích zkušeností s určitým jevem*“,“ stejně tak jako získat co nejvíce podrobných informací o daném tématu. Miovský (2006) pro tento přístup zmiňuje klíčové termíny, jako jsou *jedinečnost, neopakovatelnost, kontextuálnost, dynamika, procesuálnost a reflexivita* a upozorňuje, že realita je holistické a mnohotvárné povahy.

K volbě tohoto přístupu jsem tíhla snad ještě více po úvaze, že komunikace o smrti může být pro mnohé citlivým a intimním tématem, proto bylo mým záměrem zajistit pro participanty co možná nejvíc důvěrnou, a tedy i bezpečnou atmosféru, kterou kvalitativní přístup umožňuje.

Při realizaci kvalitativního výzkumu je třeba počítat se značnou časovou náročností, proto je podle Řiháčka a kol. (2013) vhodné, aby si výzkumník vybral takové téma, které ho bude motivovat k práci i přes všechna možná úskalí.

Typem výzkumu této bakalářské práce je tzv. *případová studie* či *kazuistika* jednotlivých rodin zapojených do výzkumu. Miovský (2006) ji popisuje jako studii, v jejímž centru je konkrétní a jasně ohraničený případ v podobě například osoby či organizace. V mém výzkumu stojí ve středu zájmu rodina a její komunikace o smrti. Miovský (tamtéž) dále uvádí, že i případová studie má své výzkumné zdroje a pro mě jím byl právě *rozhovor*. Vzhledem k tomu, že do výzkumu zapojených rodin bylo celkem deset, mluvíme o tzv. *vícepřípadové studii*.

6.2 Výzkumný soubor

Do výzkumu bylo vybráno celkem deset rodin, z nichž pět rodin praktikuje římskokatolické vyznání a dalších pět rodin se k žádnému z náboženství nehlásí. Rozhovor byl v osmi rodinách realizován s matkou i otcem dětí, ve třech případech pak pouze s matkou. Tato absence byla v návaznosti na rodinné důvody. Otázka absence otce byla zodpovězena Zedníkovou a Pechovou (2015), které předpokládají právě roli matky, která je do komunikace s dítětem nejvíce zapojena.

Participantů byli vybráni metodou prostého záměrného, respektive účelového výběru, jenž se řadí mezi metody nepravděpodobnostní. Miovský (2006) tento výzkum popisuje jako výběr participantů na základě předem daných vlastností. Podle autora je však nutná dobrovolná účast participanta ve výzkumu. V kombinaci se záměrným výběrem jsem rovněž využila metodu sněhové koule, kdy jsem díky prvotnímu kontaktu s účastníky výzkumu získala kontakt na další potenciální participanty. Pro všechny účastníky jsem vytvořila informativní dopis obsahující všechny potřebné základní informace o výzkumu (viz Příloha č. 2).

Při procesu tvorby výzkumného designu byly sestaveny podmínky pro zařazení participantů do výzkumu. Do výzkumu byly zařazeny pouze dvě skupiny rodin, kde jedna ze skupin rodin se sama přiřadila k praktikujícímu římskokatolickému vyznání a druhá ze skupin se označila za náboženství nevyznávající – tedy bez afiliace k náboženské skupině. Výzkum byl realizován v rodinách, kde se alespoň jedno z dětí nachází ve věkovém intervalu šest až deset let. Toto rozmezí bylo stanoveno na základě výsledků výzkumů, které potvrzují, že v tomto intervalu stále dochází k vývoji dětského chápání konceptu smrti (Démuthová, 2010; Fadul, 2007; & Slaughter, 2005). Každá rodina tedy měla minimálně jedno dítě odpovídající tomuto věkovému intervalu. Nejvíce zastoupený byl věk osmi let, který se objevil v šesti rodinách. Mimo tohoto věku se rovněž objevil věk osmi a deseti let, který měl stejné zastoupení. Žádný jiný věk se ve zvoleném intervalu neobjevil. Zda rodina splňuje podmínky bylo zjištěno již před zahájením výzkumu prostřednictvím e-mailové korespondence. Podmínky však byly přezkoumány ještě jednou, a to při zahajovacích otázkách zjišťující obecné informace (viz Tabulka č. 1). Před začátkem výzkumu jsem rovněž zvažovala zařazení podmínky o zkušenosti dítěte se smrtí. Po počátečním problému nalezení dostatku rodin jsem však tuto podmínku nezařadila. Nakonec se však ukázalo, že všechny děti zkušenost se smrtí měly. V devíti rodinách se jednalo o blízké členy rodiny, v jedné rodině pak o jedince mimo rodinný

okruh. V tomto konkrétním případě se debata rozvíjela zejména na základě zkušenosti se smrtí zvířat či diskuzích o starších sourozencích, kteří byť v současnosti nespádají do dané věkové kategorie, do ní spadali v době konfrontace se smrtí.

Níže přikládám informační tabulku (Tabulka č. 1) s výčtem participantů zapojených do výzkumu a obecných informacích zjištěných při realizaci rozhovoru:

Tabulka č. 1: Přehled a charakteristiky participantů

Římskokatolické vyznání	Věk matky (roky)	Věk otce (roky)	Délka manželství (roky)	Zaměstnání rodičů	Věk dětí (roky)	Zkušenost dítěte se smrtí
Rodina č. 1	40	55	15	MD* Stolař	3, 4, 8, 11	ANO
Rodina č. 2	32	37	12	MD Technický pracovník	1, 5, 8, 11	ANO
Rodina č. 3	35	37	13	MD Asistent pedagoga	3, 6, 8, 10, 12	ANO
Rodina č. 4	34	37	13	Obchodnice Pracovník zákaznického servisu	10, 12	ANO
Rodina č. 5	44	48	25	Učitelka ZŠ Projektový manažer IT	8, 14, 17, 19, 24	ANO
Bez náboženského vyznání						
Rodina č. 6	32	**	12	Psycholožka **	6, 8	ANO
Rodina č. 7	37	**	4	Lektorka **	4, 6	ANO
Rodina č. 8	38	38	13	Vysokoškolská pedagožka Vysokoškolský pedagog	10, 10	ANO
Rodina č. 9	45	54	25	V domácnosti Ekonom	8, 12, 15, 22, 25	ANO
Rodina č. 10	39	**	13	Administrativní pracovnice **	10, 12	ANO

Poznámka: *MD = *materská dovolená*, ** = *otec nepřítomen*, tučně vyznačená čísla = *věk dětí odpovídající podmínce účasti ve výzkumu*

6.3 Metoda získávání dat

Pro účel výzkumu byla data získána prostřednictvím *polostrukturovaného rozhovoru*. Miovský (2006) informuje, že se jedná o nejrozšířenější typ kvalitativních rozhovorů. Tato metoda byla vybrána zejména kvůli jeho výhodě „zlaté střední cesty.“ Polostrukturovaný rozhovor totiž není příliš svázán svou přesnou strukturou, ani svou strukturou nemá příliš rozvolněnou, jako tomu je u strukturovaného a nestrukturovaného rozhovoru. Při tvorbě výzkumného designu jsem si byla vědoma, že téma smrti je téma široké, byť bylo hlavním cílem zaměřit se pouze na komunikaci o této problematice mezi rodičem a dítětem. I přesto však smrt vyvolává vzpomínky různého typu a rozvíjí tak komunikaci výzkumníka s participantem různými směry. Takovým postupem došlo k získání velkého obsahu dat, ze kterého bylo následně možno čerpat informace potřebné pro tvorbu teorie. Podle Hendlova (2016) názoru se výzkumník snaží vyhledávat všechny možné dostupné informace, které by napomohly objasnit výzkumné otázky. Byl to právě polostrukturovaný rozhovor, jenž mi umožnil získat dostatečné množství informací a upozornit mě na další významné podněty, které vyvstaly až v průběhu sběru dat a staly se dalšími podnětnými informacemi vytvářejí cestu k výsledkům.

Prvním krokem sběru dat byla pilotáž navrženého rozhovoru. Miovský (2006) uvádí, že pilotní studie slouží ke zjištění, jestli výzkumník zvolil vhodné metody pro zachycení svého záměru. Celkem proběhly dvě pilotní studie s cílem zamezit a vyvarovat se potenciálním problémům v komunikaci s participanty. V první pilotní studii byly zjištěny jisté nedostatky ve způsobu kladení určitých otázek, a navíc byly prostřednictvím rozhovoru zaznamenány další možné rozšiřující okruhy obohacující zjištěná data. Proto byla sestavena druhá verze již upraveného rozhovoru, doplněného o nové otázky. V dalším vedení rozhovoru byla zjištěna poslední zajímavá baterie několika otázek. Z důvodu zachování poměru dvou skupin rodin 5:5, byl nově zjištěný okruh otázek položen rodině z druhé pilotní studie a pro následnou úplnost odpovědí a shodnost ve všech kritériích byla rodina zařazena do následné analýzy dat.

Rozhovor je sestaven z osmi hlavních otázek a dalších navazujících podotázek majících za úkol rozšířit daný okruh tématu. Stěžejní otázky vycházely z mnou předem určených výzkumných otázek. Poslední otázka byla položena ve stylu modelové situace, jež byla převzata z magisterské diplomové práce Karolíny Zedníkové (2015). Osnova rozhovoru je k nalezení v Příloze č. 3. Ukázka přepisu rozhovoru s Rodinou č. 7 pak v Příloze č. 4.

Během některých rozhovorů se stalo, že se objevily nové a zajímavé podněty. Pokud jsem zhodnotila, že opravdu jedná o téma podnětné, kontaktovala jsem rodiče (se kterými již rozhovor proběhl) zpětně pro doplnění těchto informací.

Dříve, než byl rozhovor započat, byli účastníci výzkumu informováni o všech náležitostech výzkumu (viz kapitola *Etika výzkumu*). Během kladení otázek byla data zafixována na diktafon v podobě audio záznamu, aby pak mohla být provedena podrobná transkripce dat. K výše uvedenému způsobu fixování dat jsem od participantů dostala informovaný souhlas.

Sběr dat probíhal v časovém úseku říjen-prosinec 2018. V sedmi případech rozhovor probíhal v domácím prostředí rodin, a to kvůli předpokladu, že participantů toto prostředí považují za bezpečné. Ve dvou případech byl rozhovor realizován v kavárně a ve třetím případě v místě pracoviště participanta. Délka rozhovoru se pohybovala v časovém rozmezí 30-90 minut.

6.4 Etika výzkumu

Při dodržování etických pravidel jsem vycházela především z Miovského (2006), podle kterého je při realizaci výzkumu třeba dbát na ochranu účastníků výzkumu, na ochranu samotného výzkumníka a na vzájemné ovlivňování výzkumníka a výzkumného pole.

Před zahájením rozhovorů byl rodičům poskytnut dopis mající za úkol informovat o průběhu a hlavních cílech výzkumu (viz Příloha č.2). Po vysvětlení průběhu rozhovoru a všech etických zásadách výzkumu, byl rodičům předložen písemný informovaný souhlas (viz Příloha č.2), kterým rodiče souhlasili s audio nahráváním rozhovoru a se zpracováním a využitím získaných údajů pouze pro účely výzkumu. Rodiče rovněž souhlasili s dobrovolnou účastí ve výzkumu. Během výzkumu jsem si uvědomovala citlivost diskutovaného tématu, proto jsem se snažila pro participanty zajistit bezpečné prostředí v podobě jejich domova či jim dobře známé kavárny a respektovat jejich rozhodnutí v případě nezodpovězení některých dotazů. Participantů byli rovněž ujištěni, že mohou kdykoliv z účasti ve výzkumu odstoupit. Po ukončení transkripce rozhovoru byl rodičům tento přepis zaslán pro případnou úpravu, kterou však nikdo nevyužil. Miovský (2006) upozorňuje na nevystavování participantů jakékoliv fyzické či psychické újmě. Tomuto stanovisku jsem se snažila dostát zejména tím, že jsem participanty nenutila ke komunikaci, u které jsem vycítila, že by jim mohla být nepříjemná.

Během transkripce rozhovoru byla všechna data anonymizována tou formou, že místo jmen byly rodiny označeny čísly 1-10, a pokud byla v rozhovoru obsažena jakákoliv křestní jména či příjmení, byla vymazána či nahrazena smyšlenými jmény. Mimo jiné byly vymazány ty informace, jež by mohly vést k případné identifikaci participantů.

Při realizaci výzkumu bylo dbáno i na druhou rovinu zmíněnou Miovským (tamtéž). Jako výzkumník jsem dbala na dodržování předem stanovených hranic výzkumníka a participanta tak, aby nedošlo k jejich překročení.

Třetí rovina pak znamenala zejména dosažení vzájemné důvěry podpořenou informovaností o celém průběhu, ale i například tím, že se participanti kdykoliv mohli zeptat na to, co je zajímavé.

Jako vyjádření vděku za dobrovolnou účast ve výzkumu a taky po úvaze, že všechny rodiny mají děti, byla rodinám po ukončení rozhovoru věnována odměna v podobě sladkosti.

6.5 Metoda zpracování a analýzy dat

Po proběhnutí jednotlivých rozhovorů nastala transkripce nasbíraných dat do textového materiálu. Pro analýzu dat jsem zvolila metodu *zakotvené teorie*, jejíž hlavním cílem je vytvoření teorie vztahující se k určité době, prostředí či populaci (Hendl, 2016). Říháček et al. (2013) zmiňují, že jsou to právě polostrukturované rozhovory, které jsou jedním z nejčastějších zdrojů dat pro zakotvenou teorii. Říháček et al. (tamtéž) stanovují celkem tři metody, podle kterých jsem postupovala i ve svém výzkumu. V první fázi jsem ze získaných dat vytvořila kategorie. Ve fázi druhé jsem následně mezi těmito vzniklými kategoriemi hledala teoretické vztahy. V závěrečné fázi jsem nakonec vybrala jednu hlavní kategorii a formulovala jsem nově vzniklou teorii. Kvůli poměrně rozsáhlé délce rozhovorů jsem využila program *Atlas.ti 8*.

Během tvoření první fáze analýzy dat byl využit princip *otevřeného kódování* (Miovský, 2006) všech deseti rozhovorů. Tento typ kódování má za cíl kategorizovat nasbírané údaje. Dochází zde k rozložení údajů na části a ke zkoumání, v čem se tyto údaje podobají či liší. V otevřeném kódování se uplatňuje *porovnávání* nalezených kódů a *kladení si otázek* (Strass a Corbinová, 1999). Údaje jsou následně seskupeny do určitých kategorií a subkategorií (Říháček et al., 2013). V níže uvedené Tabulce č. 2 je popsán postup otevřeného kódování z rozhovoru Rodiny č. 2, resp. popis tvorby kódů. Jednotlivé

kódy jsou dle potřeby doplněny tzv. *memos* – poznámkami rozšiřující jednotlivé kódy či mé vlastní podněty k zamyšlení.

Tabulka č. 2: Ukázka otevřeného kódování u rozhovoru Rodiny č. 2

Rozhovor č. 2	Kódy
<p>Matka: (A) „<i>Asi přirozeně, že? Možná u večere nebo u nějakého toho setkání.</i>“</p> <p>Otec: (B) „<i>Oni třeba u toho Otce X věděli, že je nemocný a že v nějaké době jako umře, jo, takže...</i>“</p> <p>Matka: (C) „<i>...To jsme tenkrát byli tady u kostela a hráli hry s děckama, to jsme měli herní dopoledne a on ležel u těch X jenom přes dvorek a umíral. Právě jsme věděli, že je na tom špatně a tam nám to přišli říct.</i> (D) <i>Tak jsme zastavili hry a řekli jsme děckám, že teda Otec X zemřel zrovna, takže se za něho pomodlíme a budeme na něho myslet. Takže to vím, že jsme tenkrát utli, ale třeba babičku si vzpomínám, že třeba u večere nebo tak nějaká atmosféra taková, že jsme jim to oznámili.</i>“</p>	<p>(A) Přirozenost <i>Memos:</i> Matka vypráví, že oznámila svým dětem smrt člena rodiny přirozeně a při společném rodinném setkání (kterým je např. večere).</p> <p>(B) Povědomí o situaci Děti byly informovány o vážné nemoci Otce X, což mohlo napomoci k přirozenějšímu akceptování jeho smrti.</p> <p>(C) Okolnosti úmrtí Děti se v době úmrtí Otce X nacházely v blízkosti, konkrétně na dvorku, kde si společně hrály. Rodiče přišli a oznámili dětem, že Otec X zemřel.</p> <p>(D) Modlitba za zemřelého Jednou ze strategií zvládnutí situace úmrtí Otce X byla modlitba za zemřelého.</p>

Po vytvoření kódů, kterých bylo získáno celkem 862, započalo jejich třízení a kategorizování do jednotlivých subkategorií. Celkem vzniklo 23 subkategorií. Jámile byl stanoven konečný počet subkategorií, začala druhá fáze zakotvené teorie, kterou Strauss a Corbinová (1999) nazývají jako *axiální kódování*. V této části byly mezi subkategoriemi hledány vzájemné vztahy, jejichž existence se začala rýsovat již během fáze otevřeného kódování. Tyto vztahy byly následně specifikovány tak, aby byla viditelná bližší souvislost těchto vztahů. Následně byla stanovena *centrální kategorie* (Strauss a Corbinová, 1999) s názvem *náboženské vyznání*. Říháček et al. (2013) tuto kategorii nazývají *ústředním konceptem* a současně podotýkají, že se jedná o ústřední téma celé analýzy, jež souvisí se všemi kategoriemi a zároveň prostupuje všemi kódy. Z dílčích subkategorií byly následně vytvořeny obecnější kategorie vztahující se

k centrální kategorii. Pro větší orientaci jsou některé z kategorií tvořeny dalšími subkategoriemi.

Po určení centrální kategorie byla nakonec provedena třetí fáze zakotvené teorie nesoucí název *selektivní kódování* (Strauss a Corbinová, 1999), ve kterém dochází k vzájemnému propojování určených kategorií k centrální kategorii. Tabulka č. 3 uvádí výčet pěti kategorií, jejich subkategorií a kódů.

Tabulka č. 3: Ukázka seskupování kódů do subkategorii a konečných kategorií

KATEGORIE	SUBKATEGORIE	KÓDY
dítě	1) povaha 2) věk	1) mladší dítě vnímavé starší dítě racionální mladší dítě filozofické starší dítě analytické individualita dítěte 2) věk podmiňuje chápání nezobecnitelnost věk. hranice první dotazy kolem tří let první dotazy kolem čtyř let
pohřeb	3) typ pohřbu 4) smrt v české společnosti	3) neosobnost civilního pohřbu křesťanský pohřeb má větší hloubku 4) smrt je civilní potlačování komunikace o smrti tabuizace smrti za komunismu
původní rodina	5) způsob komunikace	5) smrt byla tabu otevřená komunikace o smrti
rodiče	6) pocity	6) absence strachu překvapení zhroucení strach z traumatu
strategie	7) doporučení	7) upřímnost přirozenost modlitba za zemřelého

Poznámka: Tabulka č. 3 pro přehlednost nezahrnuje všechny subkategorie a k nim vztážené kódy. Tabulka č. 3 má sloužit především pro představu procesu analýzy.

Při realizaci metody zakotvené teorie jsem vycházela především z Řiháčka a kol. (2013), Strausse a Corbinové (1999), Miovského (2006) a Hendla (2016). Inspiraci pro realizaci zakotvené teorie jsem rovněž našla v diplomové práci Horákové (2017).

7 Výsledky výzkumu

Po určení centrální kategorie a kategorií s ní souvisejících bylo sestaveno schéma pro prezentaci výsledků. Schéma č. 1 popisuje vztah mezi náboženským vyznáním a rodiči, jejich původní rodinou, dětmi, strategiemi a pohřbem. Všechny tyto kategorie mají významnou spojitost s komunikací s dětmi o smrti.

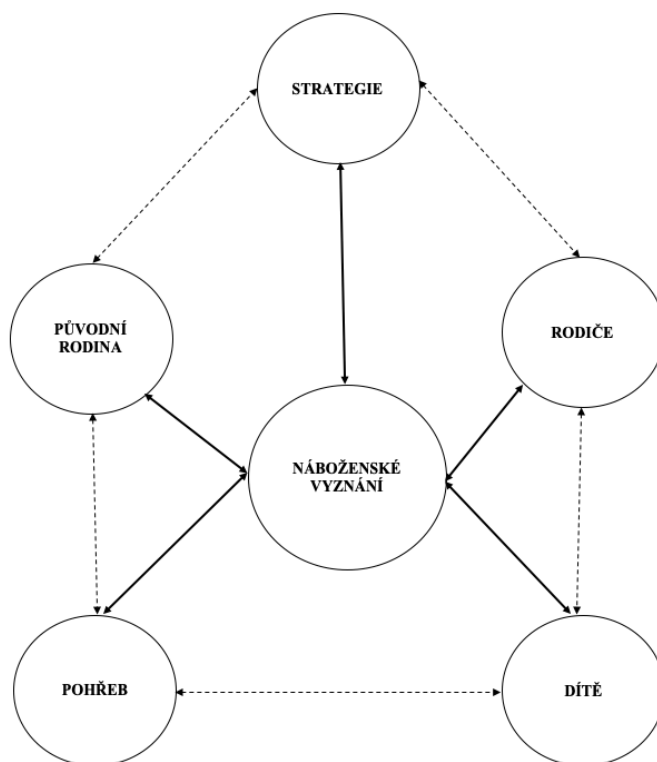


Schéma č. 1: Vztahy mezi kategoriemi

Náboženské vyznání, jež tvoří centrální kategorii, se vztahuje ke všem kategoriím, které rovněž určitým způsobem ovlivňuje. Centrální kategorie spolu s pěti vedlejšími kategoriemi představují významné koncepty v souvislosti s komunikací s dětmi o smrti. Je patrné, že vedlejší kategorie mají vztah i k některým z ostatních kategorií. Důležité je však podotknout, že i valná část těchto vztahů má spojitost s centrální kategorií, což však z důvodu přehlednosti není zaznamenáno ve výše uvedených schématech. Tyto kategorie vznikly na základě rozhovorů s rodiči dětí a následné analýze dat. Výše uvedené schéma znázorňuje pouze základní rámec vztahů mezi kategoriemi. Pro podrobnější popis bylo vytvořeno Schéma č. 2 znázorňující přesné formy interakcí jednotlivých kategorií a konkrétní subkategorie tvořící jak kategorie, tak i interakci mezi nimi.

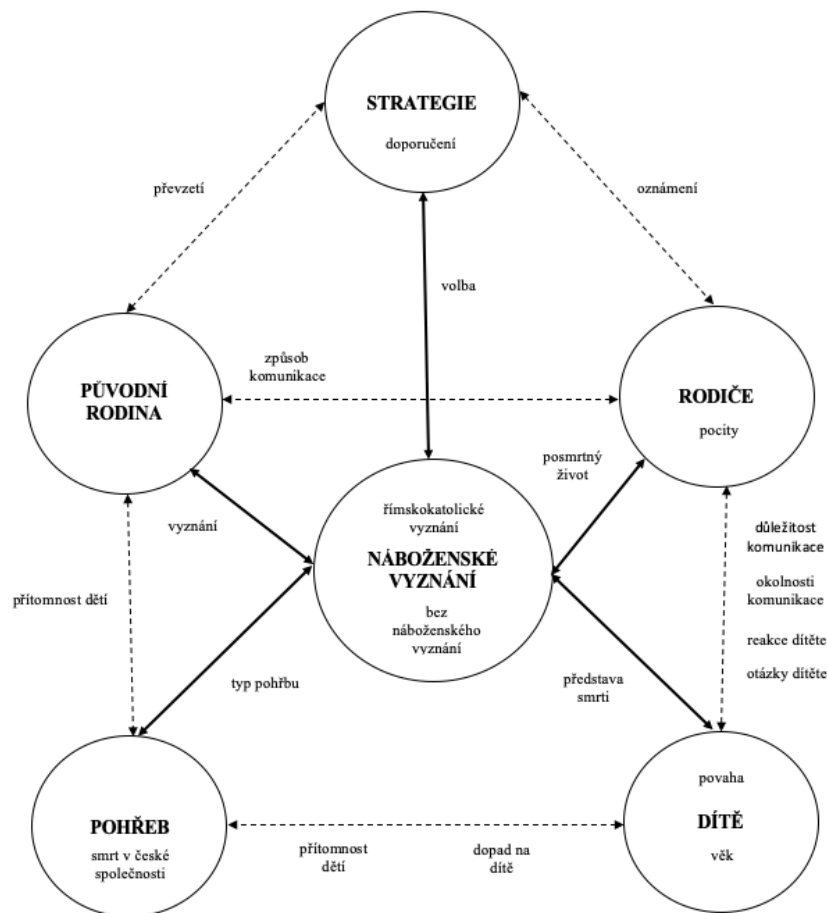


Schéma č. 2: Vztahy mezi kategoriemi a subkategoriemi

V následujících podkapitolách budou výše uvedené koncepty blíže vysvětleny tak, aby čtenář pronikl do úzkých souvislostí nově vzniklé teorie, a mohl tak na ni v závěru nahlížet jako na celistvý model. Během analýzy rozhovorů vzniklo ještě několik dalších témat, avšak do výsledné části byla vybrána pouze ta, která nejvíce souvisela s tématem výzkumu a jevila se jako klíčová.

7.1 Náboženské vyznání

Náboženské vyznání tvoří centrální kategorii zakotvené teorie. Jedná se o koncept, který má klíčový vztah ke všem následujícím kategoriím v rámci komunikace s dětmi o smrti. Má významný dopad na rodiče, a to v širokém smyslu. Ovlivňuje například jejich představu posmrtného života a strategie komunikace s dětmi o smrti. Následně ovlivňuje i děti ve smyslu chápání a pojetí smrti. Náboženské vyznání má výrazný dopad i na výběr strategií, jež rodiče využívají pro komunikaci s dětmi o této problematice. Mimo jiné byl shledán vztah mezi náboženským vyznáním a tématem pohřbů v podobě volby

křesťanského či sekulárního (civilního) pohřbu. Má vliv i na původní rodinu rodičů, která svým vyznáním může ovlivnit život svých dětí. Náboženské vyznání zahrnuje dvě níže uvedené subkategorie.

7.1.1 Římskokatolické vyznání

Ve výzkumu bylo zahrnuto celkem pět rodin praktikujících římskokatolické vyznání. Každá z těchto rodin vyznává víru ve věčný život. U rodin se objevoval koncept posmrtného života v podobě nebe, pekla a očistce. Ve všech případech rodiče nahlíželi na smrt jako na něco přirozeného a označovali ji jako součást života: „*No, protože to je život, je to součástí života*“ (Otec, Rodina č. 4).

Křesťanský koncept smrti je rodinami vnímám jako polehčující pro akceptaci smrti dospělými ale i dítětem: „*Já si myslím, že to dost i tu situaci, nechci říct ulehčuje, ale není tak těžká možná, ten odchod toho člověka není tak těžkej, protože máme tu naději. No, to je odpověď na tu otázku, si myslím*“ (Otec, Rodina č. 4). Rodiny v souvislosti s křesťanským pojetím smrti často zmiňují slovo *naděje*: „*Ta smrt je taková radostná, člověk umře a pak ještě pokračuje dál. Mně to přijde jako super, jako taková naděje, jako. Když se na to člověk podívá těma očima věřícího, tak je to jediný způsob, jak přijmout tu smrt, že pokračuješ dál, že to nekončí*“ (Otec, Rodina č. 3).

Rodiny praktikující římskokatolické náboženství vnímají pojetí posmrtného života a rodin bez náboženského vyznání jako beznadějně: „*Spíš taková beznaděj. Něco skončilo a nechci o tom už mluvit, slyšet, děti nemluvte o tom. Nemají ten cíl jako my, tak se jim o tom těžko mluví* (Otec, Rodina č. 1).

7.1.2 Bez náboženského vyznání

Do výzkumu bylo zapojeno celkem pět rodin z řad náboženství nevyznávajících. Tyto rodiny, stejně tak jako u výše popsané skupiny, se na začátku rozhovoru samy přiřadily k tomuto vyznání. Rodiny z této skupiny na smrt rovněž nahlížely tak, že se jedná o přirozenou součást života. Během rozhovoru však vyplývalo, že každá z rodin v sobě chová určitou formu spirituality, avšak k žádné náboženské skupině se neřadí. Jejich spiritualita spočívala především ve víře v posmrtnou formu života.

Rodiny bez náboženského vyznání, stejně tak jako rodiny z výše uvedené skupiny, tvrdily, že křesťanský koncept smrti může dospělým i dětem ulehčit akceptaci a pochopení smrti: „*...Tam je to, jakože výhoda, že to je všechno popsané, tak jako asi jo*

v tom křesťanským konceptu. Ale já to mám taky, že když prostě jdu dál, tak já třeba na spoustu věcí odpovím jako nevím a přemyslím o tom, tak já jim říkám, že jako nevím. A v tom je to asi těžší, protože se dostanou do situace, že budou nevědět jako já, že. Takže určitě je to v něčem jednodušší“ (Matka, Rodina č. 7). Objevil se i ten názor, že v podstatě každá víra představuje ve smyslu akceptace smrti útěchu: „Já si myslím, že každá víra v něco mu usnadní prostě... Protože už mají a priori nějaké únikové pole, když přijde nějaká krize, což může být právě zpráva o smrti někoho blízkého. Že mají v podstatě kam jít a nemusí upadat hned do depresí nebo to řešit nějakými jinými cestami, takže podle mého názoru, víra v cokoli, co prostě jim dává smysl v tom daném věku, pro ně určitě je polehčující okolnost (Matka, Rodina č. 8).

7.2 Rodiče

Jsou to právě rodiče, kteří s dětmi komunikují o smrti. Během rozhovoru byly zjišťovány pocity, které rodiče vnímají během komunikace tohoto typu.

7.2.1 Pocity

U rodičů se při komunikaci s dětmi o smrti objevovaly různé pocity. Rodiče se setkali například s pocitem překvapení: „Já vím, že jsem byla překvapená, že to takhle malé dítě řeší“ (Matka, Rodina č. 8). Dále se zde objevoval pocit nutnosti být silným: „No, měla jsem pocit, že musím být velmi silná, aby neviděly, že mě to jako trápí. Měla jsem pocit, že jim musím pomoci“ (Matka, Rodina č. 10).

Nejčastěji se objevovalo téma strachu z různých důvodů. Jedním z nich byl strach z obecné komunikace s dětmi o smrti, který však pociťovala jen jedna matka z náboženství nevyznávající rodiny, když s dětmi musela na toto téma hovořit. Ostatní rodiče nepociťovali strach z komunikace tohoto typu. Pociť strachu se však objevoval u jiné situace, kterou byla reakce dítěte na oznámení smrti někoho blízkého. Tento strach pociťovala většina rodin (celkem čtyři) bez náboženského vyznání, u kterých se jednou objevil i strach z možné traumatizace dítěte. Rodiny praktikující římskokatolické vyznání žádný z těchto strachů nepociťovaly.

7.3 Děti

Ačkoliv děti nebyly přítomny rozhovorům, byly to právě ony, ke kterým se vztahoval hlavní předmět výzkumu, proto jsou neopominutelnou součástí celé teorie. Z analýzy vyplynuly subkategorie související s komunikací s dětmi o smrti.

7.3.1 Povaha

Nezávisle na náboženském vyznání byli rodiče toho názoru, že dětské pojetí a akceptace smrti jsou závislé na dětské povaze: *„Ale nereagoval na to nějak negativně, on je fakt takový realista. Ta druhá je taková víc citlivá, ta to spíš vnitřně prožívá, ona to tak třeba neřekne. Zas ta třetí, ta už spíš. Ta si myslím, že by mohla mít takové ty obavy nějaké“* (Matka, Rodina č. 1). Hlavní rozdíl mezi povahami dětí byl v tom, jestli jsou spíše racionální či emotivní typy: *„...Ale spíš u té mladší dcerky, ta se o to zajímá víc a připadá mi i víc taková přemýšlivější, filozofičtější. A Bernadetta, ta starší, je spíš po manželovi, taková analytická a moc jako to neřeší“* (Matka, Rodina č. 6).

7.3.2 Věk

Věk dítěte hraje podstatnou roli v pojetí konceptu smrti, jak se čtenář již dozvěděl v teoretické části této práce. Rodiče tento fakt potvrzují: *„Já si myslím, že záleží na věku toho dítěte asi dost“* (Matka, Rodina č. 8). Rodiče udávají, že se první otázky ohledně smrti začaly objevovat v předškolním věku, ale u jedné rodiny i dříve: *„Možná už kolem toho třetího roku se to dítě začíná ptát, co já bych si vybavovala“* (Matka, Rodina č. 1).

Děti v závislosti na věku mohou nahlížet na čas svým způsobem: *„...No, ale dřív to ty menší děti neřešej, ty žijou tou přítomností. Ty neřeší minulost ani budoucnost“* (Otec, Rodina č. 4).

Rodiče rovněž uvádějí, že neexistuje hranice, kdy by se s dětmi mělo téma smrti začít řešit, protože záleží hlavně na okolnostech: *„A právě, že to není podle té hranice, no“* (Matka, Rodina č. 7).

7.4 Strategie

Strategie jsou chápány jako postupy, které rodiče volí, když s dětmi komunikují o smrti. Žádný z rodičů nevedl, že by se jim nějaká z níže uvedených strategií neosvědčila. Pro případnou kontrolu, jestli na děti nemá zvolený typ postupu špatný vliv, zvolila matka z Rodiny č. 8 následující postup:

„Osvědčily, protože já jsem vždycky dbala na to, že budu sledovat, jestli to dítě má třeba špatný spánek, jo, že si myslím, že se to pak projeví, nebo že je třeba nad míru nervózní a musím říct, že prostě když věděli a cítili asi i to bezpečí v tom sdělení našem, že na ně nic nehrajeme.“ Tato kategorie obsahuje jednu subkategorii vztahující se přímo k používaným strategiím.

7.4.1 Doporučení

Všech devět rodin se bezprostředně shoduje na strategii mluvit o smrti otevřeně a na rovinu: „*Takže myslím, že říct jim to prostě na rovinu. Tak, jak ve všech oblastech, si myslím.*“ Matka následně dodává: „*Nikdy jsme nijak nemlžili*“ (Matka, Rodina č. 1). Tento typ strategie úzce souvisí s poslední modelovou otázkou v rozhovoru převzatou z práce Zedníkové (2015). Rodiče byli dotazováni, jak by odpověděli dítěti na otázku, proč už se přejetý ptáček na silnici nehýbá. Rodiny se shodly v tom, že by všechny na rovinu řekly, že ptáček zemřel.

Vedle výše uvedené strategie rodiče uvádí postupy, jakými jsou pravdivost či upřímnost. Rodiče se tedy snaží během hovorů s dětmi o smrti vyhnout lhaní, tabuizování, vyhýbání se tématu nebo již výše uvedeného „mlžení“: „*Jo, rozumím... Mlžit, ne, tak to ne. Rozhodně nemlžíme, to bychom nikdy nedělali. To jsme za to, aby to bylo jasné... Otevřený*“ (Otec, Rodina č. 4).

Dvě matky bez náboženského vyznání pro komunikaci s dětmi o smrti doporučovaly prostudování literatury zaměřené na toto téma: „*Jako já si nemyslím, že mají ke smrti nějakou osobu. My jsme třeba fakt hodně četli ty Dinosaurů a vyloženě to mají jako kdyby tu situaci, jakože tu smrti. A my třeba pak máme ten příběh o Malé smrti a různé pohádky...*“ (Matka, Rodina č. 7). Matka následně doporučuje i případnou diskusi s odborníkem.

Pokud se dítě doposud se smrtí nesetkalo, rodiče doporučují využití každé příležitosti ke komunikaci na toto téma, aby děti byly předem připraveny na přímou konfrontaci se smrtí. Rodina č. 9 však upozorňuje na to, aby se téma neotevíralo zbytečně brzo a nezabíhalo se do nepotřebných detailů. Matka následně sama přiznala nejistotu v komunikaci se svými dětmi o smrti. Tato konkrétní rodina volila užívání jemnějších slov, jako jednu ze strategií komunikace s dětmi o smrti.

7.5 Pohřeb

Problematika pohřbu byla ve výzkumu pojata ve vícero směrech. Typ pohřbů a názor na přítomnost dětí na pohřbu bude probrán v níže uvedených interakcích. Téma, které však v souvislosti s pohřby vyplynulo během rozhovorů na povrch, bylo vnímání smrti v české společnosti v současnosti a minulosti, jež současně obsahuje i téma pohřbu.

7.5.1 Smrt v české společnosti

Rodiče se nezávisle na náboženském vyznání shodovali, že před érou komunismu byla smrt brána jako přirozenější téma, kdy rodina často byla přítomna umírajícímu v jeho rodném domě: „...*Zase mi přijde, že na začátku smrti, třeba u mé prababičky, to bylo úplně přirozené, všichni byli doma. Všichni se starali a u toho byli a viděli a tak. Pak se to změnilo*“ (Matka, Rodina č. 3).

Příchozí komunismus situaci změnil a smrt tabuizoval: „*No a pak přichází ta doba korigovaná tím systémem a existoval nějaký úzus tohle neukazujte ven, tohle se prostě neřeší*“ (Matka, Rodina č. 8). Matka z Rodiny č. 2 k tématu dodává: „...*Ale že více se tak o tom všem mluví, že naši to tak neměli za toho komunismu, že?*“

Co se týče současného nahlížení na smrt v české společnosti, participanti se neshodují. Objevují se názory, že smrt komunikace o smrti je potlačovaná a tabuizovaná: „*Vnímání u nás v české společnosti je, si myslím, takové, že to přirozené vnímání je menšinovým názorem. Ten rozhovor je potlačován*“ (Otec, Rodina č. 5). Otec z Rodiny č. 5 k tomuto tématu navíc přichází se zajímavou zkušeností promítající názor současné společnosti na konfrontaci dětí se smrtí: „*Tak ona říkala, ať hlavně zabráníme tomu, aby k tomu zemřelému šly děti. Říkala, že tam slyší křik dětský na pozadí. Tak jsem se zeptal: „A proč, prosím vás? Proč mi tvrdíte tento nesmysl?“ A ona říkala: „No, aby se nesetkaly s tou smrtí.“ Tak jsem říkal: „Proč? To je přece dobře, ne? My jsme měli tady tatínka dva roky a postupně jsme se na to odcházení připravovali a teď, když to nastalo, tak proč bychom měli jim bránit, to je proti přirozenosti.“ Ona řekla, že se omlouvá, ale je to jejich předepsaný postup a ať tedy dělám podle svého svědomí.*“ Podobnou zkušenosti měla i matka z Rodiny č. 10, ta však s tímto postupem neměla žádný problém. Zároveň považovala smrt v současnosti za téma přirozené: „*Myslím si, že rodiče jsou teď s dětma více otevřenější, nejen o smrti ale o více tématech.*“ Tato situace tedy ukazuje na nesoulad mezi římskokatolickou rodinou a rodinou bez náboženského vyznání.

Objevil se však i takový názor, že smrt byla v minulosti tabuizovaná více a nyní má člověk větší volbu: „*Můžete si vybrat, jestli budete zpopelněná, jestli ten člověk bude ležet v zemi, jestli bude na loučce. Myslím si, že je zaběhlé, že máte možnost jakéhokoliv obřadu de facto, kdekoliv si zamanete, pokud se asi nějaké kroky splní a tohle tenkrát taky nebylo* (Matka, Rodina č. 8).“

Bez ohledu na náboženské vyznání jsou rodiče toho názoru, že pohřeb je v současnosti vnímám jako něco traumatizujícího: „*...Já si myslím, že je to dlouhodobě nastavený podobně. Že prostě mají všichni pocit, že je to traumatizující zážitek...Přítom tam ten zážitek je smrt samotná, a ne ten pohřeb...*“ (Matka, Rodina č. 7).

7.6 Původní rodina

Z rozhovorů vyplynulo, že původní rodina rodičů dětí (konkrétně pak rodiče otce a matky, se kterými byl veden rozhovor) má dopad na způsob, jakým rodiče nyní komunikují se svými dětmi o smrti. Důležitým tématem byl vztah rodičů ke smrti v souvislosti s náboženským vyznáním, způsob komunikace s dětmi o smrti, názor na přítomnost dětí na pohřbu a následné zjištění, jestli některé ze strategií rodiče převzali ze své původní rodiny. Všechny tyto subkategorie jsou zařazeny mezi vzájemné interakce, proto budou blíže probírány v následujících podkapitolách.

7.7 Interakce náboženské vyznání – rodiče

7.7.1 Posmrtný život

Pojetí posmrtného života se značně liší podle náboženského vyznání. Rodiče praktikující římskokatolické rozlišují nebe, peklo a očistec a taky podle této víry vysvětlují dětem život po smrti: „*Jako co asi říkáme, nebo co se bavíme ohledně zpovědi jako s Alfrédem, tak mi přijde, že se bavíme o tom, že do pekla asi nepůjdeme, protože se snažíme být dobří. Ale nejde asi říct jenom: „Snažíme se být dobří, tak nepůjdeme do pekla,“ ale pořád se o to dobro snažit. Takže mi přijde, že mu říkám tu volbu nebe a očistce, že jako záleží na tom, jak se bude chovat, jak dlouho v tom očistci bude...*“ (Matka, Rodina č. 2). Nebe je z jejich pohledu dětem popisováno jako místo, kde je Bůh a atmosféru tam přirovnávají k situacím, kdy se jako rodina mají dobře: „*Na Vánoce třeba řeknou: „Jé, to je nádherné.“ A my řekneme: „V nebi to bude tisíckrát hezčí.“ Jakoby takové to přirovnání jsme se jim snažili... Třeba když dostaly novou hračku nebo oběd“* (Matka, Rodina č. 1). Peklo je popisováno jako místo, kde Bůh není.

Rodiče bez náboženského vyznání si posmrtný život představovali různě. Ve dvou případech matky inklinovaly k východnímu náboženství. Všichni rodiče v sobě měli zakořeněnou určitou formu spirituality, nikdo z nich se neklonil k tomu, že by po smrti nebylo vůbec nic. Jejich přesvědčení však neobsahovaly žádné konkrétní představy či osoby a často se objevovalo tvrzení, že neví, jak to po smrti vypadá a stejně tak je posmrtný život popisován i jejich dětem: „*Řekla bych, že to nevím jistě, ale že si myslím, že... Že jim můžu říct, co si myslím já a že si myslím, že ta duše existuje, že si myslím, že není možný, aby se člověk jenom tak vytratil. Že si myslím, že něco z něj tady zůstává, ale že přesně nevím, co*“ (Matka, Rodina č. 6).

V obou skupinách rodin se tedy objevují představy duší. V čem se však pojetí těchto dvou skupin liší, je přesná představa posmrtného života, kterou zde mají jen rodiče římskokatolického vyznání.

7.8 Interakce náboženské vyznání – dítě

7.8.1 Představa smrti

Nezávisle na náboženském vyznání všichni rodiče uvedli, že jejich dítě si smrt nepředstavuje jako fyzickou osobu. Spíše se domnívají, že si ji představují formou určitého aktu: „*...Jenom odchod toho organismu, to poslední vydechnutí, že to tělo se odevzdá nějakým způsobem... A pak si myslím, že si představují, že něco neviditelného musí odejít, protože se přestane hýbat, přestane v něm být ten život*“ (Matka, Rodina č. 8). Rodiče rovněž udávají, že děti rozlišují tělo od duše ve své podstatě ale i v posmrtné cestě, protože takovým způsobem to rodiče svým dětem předávají: „*Tak to bych odpověděla s těma dušičkama, že ta jeho dušička šla do nebe a ta schránka zůstala*“ (Matka, Rodina č. 10).

Rodiče bez náboženského vyznání tvrdí, že v nějakou formu nebe věří, avšak nepředstavují si ji s konkrétním Bohem a o podobě nebe si nejsou jistí: „*No, tak to je to naše, že ta duše je jako kdyby v nebi a to nebe pro nás... To nevíme*“ (Matka, Rodina č. 7). Zde opět shledáváme rozdíl mezi dvěma skupinami rodin – rodiče římskokatolického vyznání dávají svým dětem jasnou představu posmrtného života, kdežto druhá skupina rodičů nikoliv a spíše jim poskytují představu o vícero pojetí posmrtného života a nechávají jim volbu, kterou z nich si samy vyberou: „*...Celkem otevřeně přijímají ty různé koncepty s tím, že jsme se jim vždycky snažili vysvětlit, že každý může věřit tomu, čemu chce, ať si vybere to nebo ono*“ (Otec, Rodina č. 8).

Se zajímavou myšlenkou přichází Matka z Rodiny č. 6, která popisuje představu svého dítěte ještě před životem a to tak, že si své rodiče dítě vybralo samo: „...*A ona říkala: No, já jsem byla na nebi a strašně dlouho jsem čekala, až přijdete vy, já jsem se chtěla narodit vám.*“ Stejnou představu dítěte popisuje i Rodina č. 8.

Z rozhovorů vyplývá, že děti si představují posmrtný život tak, jak jejich rodiče, což dokazuje i to, že rodiče popisují dětem posmrtný život dle své představy.

7.9 Interakce náboženské vyznání – strategie

7.9.1 Volba

Interakce mezi náboženským vnímáním a strategiemi je vnímána ve smyslu jejich volby. Rodiče praktikující římskokatolické vyznání volí strategii modlitby. Tento postup uplatňují především při oznamování dítěti smrt blízkého člověka: „*Tak taky tím vysvětlováním jako i třeba tou modlitbou*“ (Matka, Rodina č. 2). Strategie modlitby slouží především jako forma útěchy: „*A my jsme spolu potom šli na tu štědrovečerní mši svatou a že tam nám byl blízký jeden Otec, tak že mu to říkal, že... A on též, že se za něj pomodlí a takové to, no...*“ (Matka, Rodina č. 2). Rodiče z této skupiny dětem rovněž předávají útěchu v podobě naděje, že své zemřelé blízké znovu uvidí, až se všichni společně setkají v nebi: „*Potom je tam ta naděje právě, že to není jako úplně konečná jako s tím křečkem, ale že je tam nějaká naděje, že jednak ten člověk nebo ta duše existuje dál a možná tam může být taková větší naděje, že i když je to teďka ztráta, tak se potom jednou shledáme, což může být pro někoho taky utěšující trošku*“ (Matka, Rodina č. 4).

Rodiny bez náboženského vyznání často volí takovou cestu přiznání, kdy dětem při hovorech o smrti řeknou, že ani oni sami neznají osud člověka po smrti: „*Řekla bych, že nevím, že sama neznám odpověď. A že by mě zajímal jejich názor*“ (Matka, Rodina č. 6). Mimo jiné tyto rodiny nechávají dětem volbu si utvořit svůj vlastní názor. Rodiče děti seznamují s různými koncepty smrti a posmrtného života: „*A Dušičky slavíme že zapálíme svíčky na hřbitově, ale taky slavíme Halloween ale třeba i Dia de los muertos. Kamarádka dcera je Mexičanka a holčičky jí mají moc rády. A navíc, když viděly film Coco, tak hned dělaly oltář. Takže... od každého něco*“ (Matka, Rodina č. 6).

7.10 Interakce náboženské vyznání – pohřeb

7.10.1 Typ pohřbu

Náboženské vyznání interaguje s pohřbem zejména v jeho typu. Rodiny vyznávající římskokatolické vyznání se jednoznačně shodují v udělení přednosti křesťanskému typu pohřbu, kterému přisuzují oproti sekulárnímu (civilnímu) větší hloubku: „*Ale na druhou stranu my, jak jsme zvyklí na tu hloubku, která kolem toho je, že jsou to určitý symboly, který něco znamenaj, jako víc, než jenom vidíme a tak. Tak popravdě na mě tady ty civilní rozlučky, který jsou ve stylu, že tam se přehrajou nějaký z kazeťáku písničky a pak tam nějaká paní prostě přečte nějaký většinou životopis nebo něco takového, tak mi to přijde hodně povrchní a slabý. Mně tam chybí nějaká ta hloubka, něco, co je...*“ (Otec, Rodina č. 4).

Rodiny bez náboženského vyznání také dávají přednost křesťanskému pohřbu, ve kterém vidí větší hloubku a smysl: *Myslím si, že právě ten křesťanský pohřeb by asi jakoby dal nějaký ten smysl tomu, jakoby té smrti i potom tomu posmrtnému životu rozhodně víc, než potom ten civilní, jo.*“ (Otec, Rodina č. 8).

Pouze jedna rodina ze skupiny náboženství nevyznávajících upřednostňovala sekulární (civilní) pohřeb, protože ho považovala za více osobní: *Kdežto, když to byl civilní pohřeb, takových jsem viděla víc, tak to bylo o tom daném člověku povídání. Bez nějakých zbytečných modliteb a něčeho takového. Přišlo mi, že je to opravdu rozloučení s tím člověkem* (Matka, Rodina č. 9). Jedna matka z této skupiny rodin netušila, že je nějaký rozdíl mezi těmito typy pohřbů.

7.11 Interakce náboženské vyznání – původní rodina

7.11.1 Vyznání

V souvislosti s původní rodinou bylo zjišťováno, zda rodiče pochází z rodin s náboženským vyznáním nebo bez. Původní rodiny rodičů praktikujících římskokatolické vyznání vyznávaly stejnou víru.

Původní rodiny rodičů bez náboženského vyznání se rovněž řadily k tomuto vyznání. Výjimku tvořila pouze jedna rodina, kde oba rodiče pocházeli z římskokatolické rodiny. Tato rodina se už v mládí s tímto vyznáním neztotožňovala a svou novou rodinu se rozhodla vychovávat jinak: „*měla jsem už svůj názor, a to římskokatolické mi vadilo, protože jsem měla pocit velké buzerace*“ (Matka, Rodina č. 9).

7.12 Interakce rodiče – dítě

7.12.1 Důležitost komunikace

Bez ohledu na náboženské vyznání se rodiče shodli na důležitosti komunikace s dětmi o smrti. Mezi hlavní důvody řadili vyvarování se zaskočení dítěte v budoucí konfrontaci se smrtí, pochopení souvislostí spojených se smrtí a snížení obav u dětí z tohoto tématu: „...*Děti by měly, úměrně věku, vědět, jak život pokračuje. Aby nebyly zaskočeny, aby třeba pochopily různé souvislosti, aby neměly strach...*“ (Matka, Rodina č. 1). Rodiče současně důležitost této komunikace spojují s jakousi přípravou dětí do života: „*Ano, myslím si, že je důležité s dětmi o smrti hovořit, patří k životu a chceme-li děti na život připravit, nemělo by toto téma být tabu*“ (Matka, Rodina č. 8). Rodiče rovněž považují smrt jako součást života, který by proto neměla být tabuizována: „*Smrt patří do života a člověk by se měl bavit o všech aspektech života, včetně smrti*“ (Otec, Rodina č. 5).

7.13 Okolnosti komunikace

Rodiny se opět nezávisle na náboženském vyznání v této kategorii shodují. Okolnost převažující u všech rodin je bezesporu komunikace na základě dotazu dítěte: „*Když se zeptají a potom... Já si myslím, že stačí opravdu, když se zeptají, protože oni, když potřebují, tak se zeptají. Já nevím, jestli třeba u někoho, kdo se s tím nesetká, je potřeba třeba jako o tom mluvit tak jako preventivně, ale já nevěřím tomu, že se to dítě nezeptá, když chce, že možná to ten rodič jenom přehlídne*“ (Matka, Rodina č. 7). Děti se často ptají například tehdy, když se se smrtí setkají v televizi, na internetu či dalších sociálních sítích.

Mezi další okolnosti této komunikace patří přímá konfrontace dítěte se smrtí: „*Nebo taky v okolí, když otec zemřel, tak víc se to v té rodině jak kdyby... Víc se o tom mluví, víc se to, jak kdyby prožívá. Určitě, jak se s tím člověk víc setkává*“ (Matka, Rodina č. 1).

Ke komunikaci s dětmi o smrti rovněž dochází v případě návštěvy hřbitova. Tuto strategii volili především rodiny římskokatolického vyznání, a to konkrétně čtyři, u rodin bez náboženského vyznání tuto okolnost komunikace volila jedna rodina: „*Tak my chodíme třeba pravidelně navštěvovat ty hřbitovy nebo ty hroby, tak tam těch příležitostí nebo ty otázky někdy padnou nebo něco*“ (Otec, Rodina č. 4).

Dalším impulzem ke komunikaci byly svátky *Všech věrných zemřelých* (Dušičky), během kterých v rodinách vznikají diskuze s dětmi o smrti celkem u devíti

rodin. Tato okolnost úzce souvisí s návštěvou hřbitova, protože během tohoto svátku rodiče často hroby svých blízkých navštěvují a na mrtvé vzpomínají: „*chodíme na hřbitov, často, modlíme se a připomínáme si toho mrtvého a nějakou úctu k těm zemřelým a možná i všechno kolem* (Matka, Rodina č. 5).

Otec z Rodiny č. 2 zmiňuje i tu okolnost komunikace, kdy cítí, že je dítě vystaveno nějakému nebezpečí: „*Nebo kdybych věděl, že oni jsou v tom nebezpečí nějakém. Nebo že svým chováním a jednáním by se mohli do nějakého nebezpečí dostat.*“

7.13.1 Reakce dítěte

Rodiče popisují, že reakce dětí na smrt blízké osoby závisí na prostředí, ve kterém se dítě při konfrontaci nachází, věku a povaze dítěte: „*Že možná právě tím, že tím, že je to dítě malý, tak že je dobře, tam je, že tam ještě není ten, takové to silné uvědomění si té smrti. Že to bere s takovým silným odstupem a nadhledem nebo ne s nadhledem, ale s dětským vnímáním ještě a až postupně mu to tak jako dochází*“ (Otec, Rodina č. 4).

Nezávisle na náboženském vyznání se u dětí objevují podobné emoce, kterými jsou smutek, lítost či pláč. Děti taky často pocítují nespravedlnost a na zemřelé vzpomínají. Žádní z rodičů však nevedli, že by se jejich děti následně nevzpamatovaly: „*Bral to naprosto přirozeně, tak s tím pomáhal, dával mu léky, bačkůrky a když přišla ta smrt, přijal to naprosto přirozeně. Plakal, byl smutný, ale přijal to asi nejlíp a nemám pocit, že by měl následky negativních emocí*“ (Matka, Rodina č. 5).

7.13.2 Otázky dítěte

Otázky dětí ohledně smrti opět závisí na věku. Mladší děti se často ptají na otázky v souvislosti s fyziologickými změnami po smrti. Otázky napříč věkem se však nejvíce týkají posmrtného života: „*Co se děje s tím člověkem, jak je to s tou duší, jaké jsou i obřady toho pochování člověka*“ (Matka, Rodina č. 10).

Děti často zajímaly otázky, jestli umřou jejich rodiče nebo ony samy a jestli se s daným člověkem ještě uvidí. Tyto otázky se mohou objevovat z toho důvodu, že ve věku šesti až deseti let ještě nemusí být plně vyvinuta komponenta univerzality a konečnosti smrti: „*Ted' přemýšlím, jakože co je... Tak oni měli tu otázku, jestli se táta vrátí, jestli je to vratný proces nebo ne a co se děje pak, ale třeba si pamatuji, když nám vlastně umřel kocour ted' nedávno, tak jak je vlastně fascinuje to tělo, že. A co se s ním stane a když ho jako spálí nebo ho zakopou*“ (Matka, Rodina č. 7).

7.14 Interakce rodiče – strategie

7.14.1 Oznámení

Rodiče se shodovali, že smrt blízkého člověka byla dětem oznámena v soukromí, v klidu a v situaci, kdy byla celá rodina pohromadě: *„Tak já vnímám to v klidu pořešit, najít tu správnou situaci nebo chvíli, aby to nebylo v nějakém stresu, rozruchu. V tu správnou chvíli to říct“* (Matka, Rodina č. 2).

Rodiče oznámení smrti nijak neodkládají a oznamují ho většinou co nejdříve: *„Vzbudili jsme je a oznámili, že děda umřel“* (Otec, Rodina č. 5).

Rodiny římskokatolického vyznání rovněž často spojují oznámení smrti s modlitbou za zemřelého: *„No a možná to spojit jakoby s tou modlitbou, s tím odevzdáním člověka i jakoby nás, ať to přijmem, že to přišlo“* (Matka, Rodina č. 2). Rodiče se s dětmi modlili i přímo u mrtvého: *„Pak jsme se u něj modlili růženec“* (Otec, Rodina č. 5).

Rodina č. 2 rovněž doporučuje v případě konfrontace rodiny s nečekanou smrtí, na které dítě není připraveno, dopředu s manželem prodiskutovat, jak tuto informaci dítěti předat.

Rodiče praktikující římskokatolické vyznání neprojevovali strach z oznámení dítěti smrt blízkého. Většina rodin (celkem čtyři) bez náboženského vyznání však tento strach projevovala.

7.15 Interakce rodiče – původní rodina

7.15.1 Způsob komunikace

Rodiny z římskokatolických rodin mluví o komunikaci s dětmi o smrti ve své původní rodině jako o otevřené: *„Stejně jak to dávám svým dětem, jako přirozeně. Moji rodiče, moje tety, vůbec se o tom nemluvilo jako o tabu. Vždycky první zpráva, kdo umřel... Plačky... Doma umřel, bylo to přirozené“* (Matka, Rodina č. 5).

U rodin bez náboženského vyznání pouze jedna mluvila o otevřené komunikaci. Ostatní rodiče z této skupiny naopak takovou komunikaci postrádali: *„Ta komunikace v rodině vůbec neprobíhala na to téma“* (Otec, Rodina č. 9). Rodiče ze skupiny bez náboženského vyznání zmiňují, že nebyli o těchto tématech informováni: *„My jsme o tom jako nemluvili skoro doma, že to bylo jako takový klasický, že jsme na to vzpomínali zpětně, že třeba když umřela moje babička, tak já jsem ji v podstatě zpětně našla a nikdo*

mi tak neřekl, že umřela. Že jsme jako zavolali sanitku, oni nás pak poslali do zoologické a šli jsme potom na pohřeb“ (Matka, Rodina č. 7).

7.16 Interakce strategie – původní rodina

7.16.1 Převzetí

Rodiče z římskokatolických rodin, kteří zmiňují, že v jejich původní rodině panovala otevřená komunikace o smrti, převzali tyto strategie od svých rodičů: *„Určitě. Že právě proto, že jsem to viděla, že z toho nemám strach o tom mluvit“ (Matka, Rodina č. 5).* *„Ano, taky, pro naše byla smrt vždy přirozená záležitost, vždycky jsem tam s něma chodil, pomáhal jsem, ministroval jsem“ (Otec, Rodina č. 5).*

Rodiče ze skupiny náboženství nevyznávající strategie od svých rodičů nepřevzali nebo pouze částečně: *„Já jsem si jich vědoma, ale dělám je úplně jinak, jakože“ (Matka, Rodina č. 7).* *„Tam jsem nepřevzala nic, neboť tam jsme nikdy tuhle situaci neřešili“ (Matka, Rodina č. 10).* Jedinou výjimku v této skupině tvořila Matka z Rodiny č. 6, která si strategie odnesla od své matky: *„Určitě. A vím, že i mně se líbilo, že se mnou o tom takto moje maminka mluvila. A bylo to pro mě srozumitelné. Neodnesla jsem si žádné trauma ani nejistotu...“*

7.17 Interakce dítě – pohřeb

7.17.1 Přítomnost dětí

Devět rodin se shodovalo na přítomnosti dětí na pohřbu. Manželé spolu plně souhlasili ohledně tohoto tématu: *„Já si myslím, že je potřebné, aby se to dítě rozloučilo“ (Matka, Rodina č. 9).* *„Já mám jednoznačně, že tam patří“ (Matka, Rodina č. 7).*

Rodiče se shodují, že by děti měly být přítomny na pohřbech od narození, pokud to situace umožňuje. U tohoto tématu byl zaznamenán rozdíl v názorech manželů z rodiny č. 9, kde byl otec toho názoru, že dítě by mělo být na pohřbu přítomno až od deseti let, a to z toho důvodu, že by mohlo narušit průběh obřadu. Matka však zastávala jejich přítomnost kdykoliv, pokud se to dětem dobře vysvětlí: *„Do určitého věku jsou malí a od určitého věku je tam to riziko, že budou otravovat. Ale když se jim to dobře vysvětlí...“*

U rodiny, která si s přítomností dětí na pohřbu nebyla jistá, panuje jistý nesoulad v názorech manželů: *„Ne. Já si myslím, že by děti měly poznat svět takový, jaký je. Ve formě, kterou dokážou pobrat. Manžel si myslí, že na to mají čas a že by je to*

stresovalo. *A at' si užijí bezstarostné dětství*“ (Matka, Rodina č. 6). Matka následně sama přiznala, že je v tomto ohledu ovlivněna názorem svého muže, avšak stojí si za názorem, že by děti měly poznat realitu života.

7.17.2 Dopad na dítě

Rodiny vnímají dopad pohřbu na dítě pozitivně. Rodiče zdůrazňovali důležitost přítomnosti na pohřbu, aby se děti mohly rozloučit, aby byly součástí rodiny, ale i z toho důvodu, aby pochopily, že smrt, stejně tak jako i pohřeb, jsou přirozenou součástí života: *„Já si myslím, že právě že aby pochopili, že to je součást prostě toho našeho bytí jako. Že tak, jak se narodíme, tak umřeme...“* (Otec, Rodina č. 2). *„A já si myslím, že je to docela i důležitý, právě proto, aby dostali šanci jakoby sami v sobě nějak se s tím člověkem rozloučit, i když je to samozřejmě neveselé, musí pochopit, že život není jenom...“* (Matka, Rodina č. 8).

Matka, jejíž názor na přítomnost dětí na pohřbu byl nejasný, považuje dopad správné komunikace s dětmi za důležitější, než přítomnost na pohřbu: *„Myslím si, že je to víc o tom povídat si s ním. Že kdyby bylo dítě, se kterým si rodiče moc nepovídají a vzali by ho na pohřeb, tak asi mu to nic nedá, ale když je možnost to s ním nějak probrat. Já si myslím, že taky strašně záleží na tom, kdo umřel, jak moc je ten člověk blízký, mladý, starý, nemocný...“* (Matka, Rodina č. 6). Matka rovněž vidí negativní dopad pohřbu na děti v tom, že pohřby shledává stresujícími.

7.18 Interakce původní rodina – pohřeb

7.18.1 Přítomnost dětí

Rodiče se z velké části zúčastnili svého prvního pohřbu až pubertě či dospělosti, kdy už rodiče neměli hlavní slovo o jejich přítomnosti. Avšak u těch, kteří se pohřbů zúčastnili v útlém věku, se neobjevovala žádná traumata, i když částečná míra strachu z neznámé situace se u některých projevila. Rodiče popisují velkou zvědavost a fascinaci obřadem.

U rodičů ze skupiny praktikující římskokatolické vyznání byla původní rodina pro účast dětí na pohřbu. Bylo tomu tak i u rodičů ze skupiny bez náboženského vyznání, kteří však původem pochází z římskokatolických rodin.

Rodiče ze skupiny náboženství nevyznávající buď nebyli bráni na pohřby, nebo jim nebyly o průběhu poskytnuty žádné informace. Kromě rodiny, která si není jistá

účastí dětí na pohřbu, by rodiče chtěli tyto skutečnosti napravit a pohřbu v dětství se zúčastnit. Matka z Rodiny č. 10 uvádí, že kvůli nepřítomnosti na pohřbu blízkého člověka, byla jeho smrt pro ni těžce vstřebatelná: *„Protože jako dítě jsem na tom pohřbu nebyla, bylo mi šest a nebylo to pro mě uzavřené. Takže kdyby ten pohřeb byl, nebo bych byla součástí pohřbu, tak by to bylo více vstřebatelné.“*

8 Zodpovězení výzkumných otázek

VO č.1: Za jakých okolností dochází v rodinách ke komunikaci s dětmi o smrti?

Ke komunikaci s dětmi o smrti v rodinách dochází především v reakci na dotaz dítěte. Tento podnět bývá v rodinách způsoben prostřednictvím komunikačních kanálů či sociálních sítí. Mezi další okolnosti komunikace s dětmi o smrti patří situace, kdy je s ní dítě přímo konfrontováno. Takové případy v rodinách nastaly v důsledku úmrtí praprarodičů, prarodičů a otce dětí. Komunikaci o smrti způsobila i úmrtí zvířat. Impulz ke komunikaci s dětmi o smrti podnítily i návštěvy hřbitova, a to zejména u rodin praktikujících římskokatolické vyznání. Téměř všechny rodiny se shodovaly na tom, že na téma smrti diskutují i v souvislosti se svátkem *Všech věrných zemřelých* (tzv. Dušičkami). Rodiče rovněž zmiňují okolnost této komunikace v případě, kdy se dítě může setkat se smrtelným nebezpečím.

VO č. 2: Jaké strategie rodiče volí pro komunikaci s dětmi na téma smrti?

Pro komunikaci s dětmi o smrti rodiče volí rozsáhlé množství strategií. Mezi strategie, na kterých se rodiče shodují, patří přímost, upřímnost a otevřenost. Mezi osvědčené strategie se, mimo jiné, řadí i absence lži či tzv. „mlžení.“ Pokud se dítě se smrtí v reálním životě doposud nesetkalo, rodiče doporučují využít příležitost k této komunikaci, aby tak dítě bylo připraveno do budoucnosti. Rodiče, obzvláště ti bez náboženského vyznání, doporučují dítěti přiznat, že na některé otázky ani oni neznají odpověď. Tato skupina rodičů rovněž doporučuje prostudování literatury zaměřenou na problematiku dětí a smrti. Pokud se dítě se smrtí setkává aktuálně, rodiče vyznávající římskokatolické vyznání volí cestu modlitby za zemřelého, která dětem zprostředkovává jistou dávku útěchy.

VO č. 3: Jaké jsou představy dětí o smrti?

Představy dětí o smrti jsou podmíněny věkem. Podle rodičů si děti představují smrt jako akt, kdy člověku přestanou fungovat základní životní funkce. Rodiče nepředpokládají, že by si jejich děti představovaly smrt jako fyzickou bytost. Představy smrti jsou úzce spojeny s posmrtným životem. Děti věří v existenci duší. Představa posmrtného života dítěte odpovídá představě, kterou mají jejich rodiče. Rodiče navíc potvrzují, že tuto vizi svým dětem předávají přesně tak, jak si ji představují oni. Děti z rodin praktikujících římskokatolické vyznání mají představu posmrtného života

v podobě nebe, pekla a očiště. Účel očiště a jeho pochopení dětmi je závislé na věku dítěte. Děti z rodin bez náboženského vyznání předpokládají, že duše po smrti dále existují. Velmi často se v těchto rodinách mluví o konceptu nebe, ten však nemá jasnou podobu jako ten u rodin římskokatolického vyznání. Rodiče z rodin bez náboženského vyznání dětem často říkají, že neví, jak to po smrti vypadá, čímž může být představa posmrtného života dítěte ovlivněna.

VO č. 4: Jaký rodiče zastávají názor na přítomnost dětí na pohřbu?

Devět rodin souhlasí s přítomností dětí na pohřbu, a dokonce ji považují za velmi klíčovou. Tuto skutečnost vysvětlují pozitivním dopadem pohřbu na dítě v tom smyslu, že si díky této přítomnosti uvědomí, že pohřeb, stejně tak jako smrt, jsou přirozenou součástí života, a vyvaruje se tak pozdějšímu možnému překvapení z této skutečnosti. Pro děti je rovněž důležité rozloučit se s mrtvým člověkem, aby tak tuto kapitolu mohly definitivně uzavřít. Dítě díky pohřbu chápe smrtelnost a cítí se součástí rodiny a rodinného kruhu přítomným na pohřbu. Rodiče chtějí svým dětem přítomnost na pohřbu dopřát i z toho důvodu, že některým byla v dětství tato účast odepřena, a rodiče tak nemohli úmrtí blízkého člověka uzavřít. Rodina, která si přítomností dětí na pohřbu nebyla jistá, patřila do skupiny rodin bez náboženského vyznání. Upozornila na možnost stresujícího prostředí, které by na dítě mohlo mít negativní dopad. I v této rodině je však přítomen názor, že děti by si měly zažít realitu života.

VO č. 5: Jak se liší komunikace s dětmi o smrti v rodinách praktikujících římskokatolické vyznání od rodin náboženství nevyznávajících?

Komunikace s dětmi o smrti v těchto dvou skupinách rodin se v některých ohledech liší. Největší rozdíl byl zaznamenán v tom, jak rodiče svým dětem popisují posmrtný život (viz výše). Další rozdíl byl zaznamenán i ve výběru strategií pro komunikaci s dětmi o smrti (viz výše). Rodiče pocházející z rodin, kde panovala otevřená komunikace na téma smrti, jsou toho názoru, že to byli právě jejich rodiče, od kterých současné strategie převzali. Naopak ti rodiče, v jejichž původní rodině byla komunikace o smrti tabu, strategie od svých rodičů nepřebírají. Z našeho výzkumu vyplývá, že strategie komunikace s dětmi o smrti přebírají rodiče vyznávající římskokatolické vyznání. Na druhou stranu, rodiče bez náboženského vyznání strategie od svých rodičů nepřebírají (s výjimkou jedné, kde v původní rodině panovala otevřená komunikace o smrti).

9 Diskuze

Cílem výzkumu bylo zjistit podobu komunikace s dětmi o smrti v rodinách praktikujících římskokatolické vyznání a v rodinách náboženství nevyznávajících. Před stanovením závěrů výzkumu je však třeba zamyslet se nad následujícími stěžejními body, jenž realizaci a samotné výsledky výzkumu do značné míry ovlivnily.

9.1 Výzkumný soubor

Výzkumný soubor byl rozdělen do dvou skupin. První skupinu tvořily rodiny praktikující římskokatolické vyznání. Do druhé skupiny byly naopak řazeny rodiny náboženství nevyznávající. Byť se rodiny samy zařadily do těchto skupin, u druhé skupiny jsem se pokaždé setkala s tím, že se alespoň jeden rodič vyznačoval různě silnou mírou spirituality charakteristickou především vírou v určitou formu pokračování života po smrti. Můj osobní předpoklad, že v případě absence náboženského vyznání lidé na smrt nahlíží jako na věc konečnou, byl tedy vyvrácen. Bylo zjevné, že toto zjištění bude mít dopad i na komunikaci rodičů s dětmi o smrti. Pro mě jako výzkumníka však zůstávalo podstatné, že přiřazení do druhé skupiny záviselo na dobrovolném rozhodnutí rodičů a taky vědomí, že své děti nevychovávali dle žádného náboženského vyznání. Pojetí spirituality je složitou problematikou. Piedmont (1999) je však toho názoru, že každý člověk v sobě má určitou formu spirituality. Což potvrzuje i Matka z Rodiny č. 7: „*Asi a jako hlavně ta nějaká přirozená spiritualita, kterou každý potřebuje nějak...*“

Při diskuzích o tématu své bakalářské práce jsem se setkala s velkým překvapením, nepochopením, obavami a strachem. Tyto postoje ve mně zakořenily otázku, jestli je vůbec možné získat dostatek participantů ve výzkumu. Avšak zajímavým poznatkem je, že jsem se během hledání participantů nesešla s žádnou negativní odpovědí v podobě odmítnutí účasti ve výzkumu. Tento fakt je v rozporu se Zedníkovou (2015), jejíž práce byla rovněž zaměřena na komunikaci s dětmi o smrti. Během vyhledávání participantů měla zkušenost spíše s negativní reakcí rodičů, což mě vedlo k zamyšlení se nad tím, čím by mohl být tento rozdíl způsoben.

Dalším z možných důvodů může být mnou zvolená metoda výběru participantů. Rodiny jsem nehledala oficiální formou přes konkrétní instituce, jako tomu bylo u Zedníkové (2015). Upřednostnila jsem cestu e-mailové korespondence s lidmi, na které jsem dostala kontakt od samotných participantů výzkumu či hledání v okruhu známých. Byla zde tedy větší pravděpodobnost, že rodiny k zapojení do výzkumu přistoupí, protože

se se mnou již někdy shledaly či alespoň znaly tu osobu, která mi poskytla kontakt. Vzhledem k tomu, že je téma smrti velmi citlivé, klíčovou roli zde hrála především důvěra ve výzkumníka. Předchozí známost participantů s mou osobou mohla zapříčinit i to, že se ti participanté, se kterými jsem se dříve nikdy nesečkala, při rozhovoru méně otevřeli. Zaznamenala jsem, že tyto rozhovory byly zpravidla kratší a méně detailní. Jedná se však pouze o můj vlastní předpoklad vytvořený na základě pozorování a úvahy.

Rozsáhlost výpovědí mohla být zapříčíněna například i přirozenou zapáleností rodiny do tématu. Zaznamenala jsem, že čím více se smrt rodiny dotýkala, tím více informativní naše rozhovory byly. Mezi dalšího činitele, který mohl ovlivnit sdílení, mohla být i informovanost rodičů o tématu: „*Nebo, věděla jsem, že to pro mě bude možná složité. Hlavně v tom, že bych jim chtěla dát dobrou odpověď a sama jsem si v tom nebyla úplně jistá. Četla jsem si proto nějaké knihy od Elisabeth Kübler-Rossové*“ (Matka, Rodina č. 6).

Pozitivně hodnotím velikost výzkumného souboru a stejné zastoupení dvou skupin rodin v poměru 5:5. Pro příště bych však specifikovala nutnost zkušenosti dítěte s úmrtím blízkého člověka. Tohoto rozhodnutí jsem se vyvarovala z obav z nedostatku participantů. Bylo však mým štěstím, že i přesto nakonec všechny rodiny zažily komunikaci o smrti s dětmi z důvodu konfrontace se smrtí v reálném životě.

9.2 Použité metody

Pro svůj výzkum jsem zvažovala hned několik metod, kterými byla metoda výběru participantů, metoda sběru dat a metoda zpracování a analyzování dat. Metodu (prostého) záměrného výběru společně s metodou sněhové koule jsem shledala výhodnou zejména kvůli dosažení důvěrnosti participantů, která je více rozebíraná výše.

Polostrukturované rozhovory mi dobře umožnily téma výzkumu prozkoumat z vícero stran. Moje zaměření bylo sice dané, avšak již během prvního rozhovoru byla zjištěna další související témata, která přirozeně vyplynula až z interakce mezi rodiči a mou osobou. Před započítím výzkumu jsem nepředpokládala, že téma původní rodiny, se nakonec stane tolik klíčovým. Toto objevení mi umožnila právě technika polostrukturovaného rozhovoru, díky které jsem mohla na podnět rodičů okamžitě reagovat a dostat se tak více do hloubky tématu. Ovšem i zde jsem se setkala s jistým negativem v podobě vzdalování se tématu. Některé otázky totiž u rodičů vyvolaly vzpomínky, které způsobily vzdálení se od tematické osy. Bylo tedy zapotřebí stále

udržovat pozornost, abych rozhovor měla pod kontrolou. Během kladení otázek jsem narazila na pochybení z mé strany, které spočívalo v tom, že se mi ne vždy podařilo zajistit, aby otázka nebyla navádějící.

Zakotvená teorie se ukázala jako vhodně zvolená metoda. Díky ní jsem totiž byla schopná z velkého množství údajů vybrat ty nejdůležitější a následně popsat jejich vzájemné vztahy. Miovský (2006) uvádí, že teorie nestojí na začátku výzkumu, ale vytváří se postupně během jeho realizace, což se stalo v i v případě tohoto výzkumu. Mé představy o vznikající teorii tvořily dynamický proces stále se vyvíjejících postřehů a údajů. Pozitivem zakotvené teorie je bezesporu názorný popis a zobrazení celistvé teorie. Limity zakotvené teorie však vnímám zejména v redukci dat, která během analýzy proběhla. Pro porozumění a orientaci v teorii jsem se musela zaměřit pouze na klíčová témata a jejich vztahy. Na druhou stranu to byla právě metoda zakotvené teorie, díky které jsem dokázala umírnit mou chybu, která spočívala v poněkud rozsáhlém zaměření rozhovoru. Díky analýze se mi podařilo zbavit se nic nepřinášejících témat.

Další roli zde hraje teoretická saturovanost, které jsem se snažila docílit. Byť vzniklo spoustu dat, které se svým obsahem u jednotlivých kategorií či subkategorií opakovaly, stále jsem zaznamenávala data nová. Příčinou může být fakt, že data se často opakovala buď v jedné skupině rodin, nebo ve druhé. Tudíž z tohoto pohledu se nejednalo o deset rodin, ale pouze o pět. Pro příští badatele bych tedy doporučila zvýšit počet participantů. Je však zapotřebí brát v potaz, aby výzkumník zvolil opravdu téma, které jej zajímá, protože jak uvádí Řiháček et al. (2013), kvalitativní analýza může být často velmi časově náročná a je to právě výzkumníkův zájem o problematiku, který jej u práce udrží.

9.3 Interpretace výsledků

Bočková (2015) ve svém výzkumu zjistila, že u rodin řadících se k římskokatolickému vyznání byla komunikace s dětmi o smrti častější než u rodin ostatních. Tento výsledek odpovídá i výsledku našeho výzkumu. Avšak musím podotknout, že takový výsledek nelze vystavit zobecňování zejména z toho důvodu, že rodičů bez náboženského vyznání, kteří komunikovali s dětmi na téma smrti, bylo čtyři z celkového počtu pět. Zbývající rodina sice občas na dané téma komunikovala, ale snažila se tématu především vyhnout. Rodičů praktikujících římskokatolické vyznání a s dětmi na téma smrti mluvících bylo celkem pět. Rozdíl tedy není nikterak zásadní. I přesto však rodiče s římskokatolickým vyznáním vyjadřovali větší jistotu v této

komunikaci. Rozhovory navíc ukázaly, že čtyři rodiče bez náboženského vyznání projevili strach ohledně oznámení dítěti smrti blízkého člověka. Rodiče praktikující římskokatolické vyznání tento strach nepociťovali. Nabízí se tedy otázka, čím tato skutečnost může být způsobena.

Vysvětlení můžeme hledat ve výzkumu Winka a Scotta (2005), kteří upozorňují na to, že rodiny s náboženským vyznáním, tedy konkrétně v případě, pokud považují své náboženské vyznání za velmi důležitý aspekt jejich života, mají menší strach ze smrti oproti těm věřícím, kteří náboženství pojmají jako průměrnou složku svého života. Na druhou stranu ti jedinci, kteří věřili v pokračování života po smrti, avšak bez afilice ke konkrétnímu náboženství, se smrti báli nejvíce. Strach ze smrti se může odrážet i v komunikaci s dětmi na toto téma obecně.

Nejčastější okolností komunikace s dětmi o smrti byly dotazy ze strany dětí. Tento poznatek odpovídá radě Goldman (2015) o tom, že s komunikací nemusí vždy začít pouze rodiče, což potvrzovala i Matka z Rodiny č. 7: *„No, já jsem fakt pro to to nechat na tom dítěti. Já prostě věřím v tu moudrost těch dětí, že oni se prostě ptají ve správnou chvíli na správné věci.“* Na druhou stranu, ve výzkumu Zedníkové (2015) je jako hlavní impulz pro komunikaci o smrti zmiňován tematický komentář ze strany dítěte. Dítě tedy místo otázky spíše samo něco podotkne či na něco upozorní. Naše výsledky se však shodovaly v okolnostech komunikací, kterými byly komunikační kanály jako televize či mrtvé zvíře. Ohledně návštěvy hřbitovů Zedníková (2015) zjišťuje, že děti nebyly zaujaty přímo smrtí, ale rodiče pozitivně hodnotí setkání dítěte s tím, jak život končí. V našem výzkumu však všichni rodiče, kteří s dětmi navštěvují hřbitov, jejich debaty ohledně smrti uvádějí. Zajímavým výsledkem je zjištění, že byť jsou Dušičky svátek křesťanský, vyvolávají u většiny rodin (celkem devíti) komunikaci s dětmi ohledně smrti.

Je až překvapivé, nakolik se rodiny shodovaly ve volbě jedné strategie pro komunikaci s dětmi o smrti, kterou byla pravdivost a říkat dítěti věci tak, jak jsou. Tyto postupy jsou v souladu s doporučením autorů Goldman (2015), Bowlby (2013), Linhartová (2012) a Špaňhelová (2008). O tzv. „nemlžení“, které rodiče nedoporučovali jako efektivní strategii pro komunikaci o smrti, se zmiňují i Nezu et al. (2004). U participantů se kromě jedné rodiny objevovala strategie otevřenosti v komunikaci o smrti, kterou Walsh (2012) spolu se Žaloudíkovou (2016) považují za velmi důležitou při výchově dětí obecně.

O důležitosti otevřenosti v případě komunikace mluví i Yalom (2008), který upozorňuje na problém způsobený v případě, kdy rodič odmítá se svým dítětem o smrti

mluvit. Dítě se v takovém případě může uzavřít a o smrti dál nekomunikovat. Toto tvrzení dokládá i Goldman (2015).

Rodina, která komunikaci o smrti nevyhledávala, měla z této komunikace strach, i když sama uváděla, že komunikace o smrti je důležitá a mělo by se o ní mluvit, aby nebyla tabu.

Tabuizace smrti je v literatuře často diskutovaným tématem (Kübler-Rossová, 2015; Halík, 2006; Kail & Cavanaugh, 2006). Zajímavým poznatkem bylo, že rodiny, v souvislosti s přístupem české společnosti ke smrti, na tuto problematiku nahlízejí rozdílně. Rodiny se shodují na tom, že smrt byla výrazně tabuizovaná za dob komunismu. Mimo to se rodiny shodovaly i v přirozeném přístupu ke smrti typickým ještě před budovatelskou érou. Avšak co se týče současnosti, objevují se názory protichůdné, kdy část rodin tvrdí, že smrt je v současnosti tabu a část zase opak. Odpovědi se navíc neshodují v souvislosti s náboženským vyznáním. Kladu si tedy otázku, čím tento rozdíl může být způsoben. Možné vysvětlení nacházím v rozdílné socio-kulturní orientaci rodin a možný vliv původní rodiny rodičů. Tento podnět by však mohl být předmětem dalšího zkoumání.

Původní rodina rodičů měla na současný způsob komunikace s dětmi o smrti podstatný dopad. U rodičů vyznávající římskokatolické vyznání byla častěji otevřenější, u druhé skupiny rodičů více tabuizovaná. Zde opět můžeme hledat odpověď ve výzkumu Winka a Scotta (2005) zmiňovaném výše. Ti rodiče, kteří ve své původní rodině zmiňují otevřenou komunikaci, zároveň přebírají i pro ni využívané strategie. Tento poznatek odpovídá Říčanovi a Janošové (2016), kteří tvrdí, že způsob, jakým se chovají rodiče, se do velké míry odráží na jejich dětech. Je tedy pravděpodobné, že děti participantů v dospělosti zvolí stejný způsob pro komunikaci s dětmi o smrti. Rodiče by si proto měli uvědomovat dopad jejich jednání. Na druhou stranu předpoklad, že rodiče nebudou brát své děti na pohřeb po vzoru své původní rodiny, se nepotvrdil.

Představy dětí o smrti jsou závislé na věku a vývoji chápání dílčích komponent konceptu smrti uvedených v teoretické části (Žaloudíková, 2016; Thorová, 2015; Říčan, 2014; Démuthová, 2010; Fadul, 2007; Slaughter, 2005; Speece, 1995). Děti si podle rodičů smrt představují jako zástavu všech životních funkcí, z čehož můžeme usuzovat pochopení komponenty *nefunkčnosti* a vyvinutou představu tzv. *biologické smrti*. Démuthová (2010) a Fadul (2007) uvádějí, že k vývoji těchto komponent dochází zhruba ve školním věku dítěte, což našemu výzkumu odpovídá, protože rodiče zmiňovali děti ve věku šest až deset let. Představy dětí posmrtného života do jisté míry kopírují představy

jejich rodičů. Příčinu můžeme hledat v tom, že všichni rodiče z našeho výzkumu dětem nepředávali nijak upravené názory. Ve výzkumu Žaloudíkové (2016) se však setkáváme s případem, kdy rodiče sice měli představu posmrtného života, ale děti ji neměly. Takový případ se v našem výzkumu nevyskytl. V souvislosti s představami smrti dětí je však na místě podotknout, že tyto informace nepřicházely přímo od nich, ale od rodičů, kteří několikrát zmínili, že se o jejich představách pouze domnívají, proto tedy nemohou být brány jako stoprocentně pravdivé. Odpovědi rodičů však dobře vypovídaly o tom, nakolik se svými dětmi na toto téma diskutují. Až na jednu rodinu k této diskusi docházelo často, a proto rodiče měli celkem jasné představy o představách svých dětí. Zde je na místě rovněž podotknout, že při vzpomínání rodičů na představy jejich dětí o smrti, se jejich odpovědi často vztahovaly i na děti nespádající do kategorie šest až deset let. Byť jsem se během rozhovoru snažila navracet rodiče k onomu konkrétnímu dítěti, ne vždy se mi to však podařilo.

Zajímavým zjištěním byl souhlas většiny rodin pro přítomnost dětí na pohřbu, i přesto, že spousta autorů mluví o současném odsouvání pohřbů na vedlejší kolej a snahou skrýt tuto realitu před dětmi (McLarenová, 2016; Kübler-Rossová, 2015; Hilpern, 2013; Halík, 2006). Opět tedy vyvstává otázka, čím může být tento fakt způsoben. Jedním z důvodů může být spiritualita obsažená ve všech rodinách, i u těch bez náboženského vyznání. Jsem však toho názoru, že tato otázka by se mohla vyjasnit při dalším zkoumání s větším množstvím rodin. Za výsledek ohledně přítomnosti dětí na pohřbu jsem velmi vděčná, protože jeho potvrzení od rodičů mi umožnilo splnit si jeden z cílů, který spočíval v ukázání ostatním rodičům důležitost tohoto činu v podobě dopadů na jejich děti v budoucím životě.

Podstatným výsledkem bylo zjištění, že rodiče, kteří se ve svém dětství nezúčastnili pohřbu blízké osoby, chtěli, aby tomu bylo naopak. Rodiče vzpomínají, že se u nich často objevovalo nepochopení a hledání důvodu, proč se pohřbu nezúčastnili.

Na místě je rovněž upozornit na výsledek, že většina rodičů (i těch bez náboženského vyznání) upřednostňuje církevní (křesťanský) pohřeb před pohřbem sekulárním (civilním). Je tomu tak proto, že v církevním pohřbu vidí větší hloubku a důstojnost. Tento výsledek je v rozporu s Nešporovou (2013), která uvádí, že lidé náboženství nevyznávající volili více sekulární typ obřadu, a navíc se u nich projevovala větší lhostejnost vůči svému budoucímu typu pohřbení.

Rozdíly v komunikaci s dětmi o smrti mezi dvěma skupinami rodin byly nalezeny. Rodiče praktikující římskokatolické vyznání poskytují dětem díky své víře a naději větší

útěchu a jistotu, což potvrzuje i Walsh (2012). Na druhou stranu, rodiče bez náboženského vyznání dávají dětem větší svobodu a možnost vlastní volby ohledně pojetí posmrtného života.

I přesto, že práce Huntera a Smithe (2008) ukazuje, že schopnost matek odpovídat na otázky dětí ohledně smrti nemá dopad na jejich pojetí konceptu smrti, Žaloudíková (2016), stejně tak jako Yalom (2008) zdůrazňují důležitost komunikace s dětmi o smrti. Toto zdůraznění je zároveň jedním z cílů mé práce. Doložení o důležitosti komunikace můžeme hledat i ve výpovědi Matky z rodiny č. 7, která před několika lety ztratila svého manžela. Během rozhovoru stále zdůrazňovala, že i přes nepředstavitelnou těžkost situace, ve které se se svými malými dětmi nacházela, stále trvala na tom, aby dětem dala co největší informační základnu a podporu právě v podobě komunikace na toto téma.

9.4 Využití výsledků výzkumu

Výzkum představil přehled toho, jak vypadá komunikace rodičů se svými dětmi o smrti v rodinách praktikujících římskokatolické vyznání a v rodinách náboženství nevyznávajících. Jak už bylo zmíněno výše, rodiče bez náboženského vyznání se vyznačovali určitou mírou spirituality, což jsem na začátku výzkumu nepředpokládala a беру tuto skutečnost jako inspiraci pro další výzkum. V novém znění výzkumu bych doporučila zajistit do skupiny rodin bez náboženského vyznání opravdu ty rodiče, kteří věří, že po smrti je definitivní konec. Jsem toho názoru, že takový výzkum by mohl ukázat větší rozdíly mezi komunikací s dětmi o smrti v těchto dvou skupinách rodin, které by se následně mohly srovnat s výsledky tohoto výzkumu, kdy rodiny bez náboženského vyznání věřily v jistou formu posmrtného života.

Dále navrhuji zrealizovat další výzkum, kde by již participanty nebyli rodiče, ale jejich děti. Cílem výzkumu by mohlo být zjištění, jaký má komunikace o smrti v rodině na děti dopad a případně zmapovat, nakolik se liší pojetí o smrti dětí z rodin praktikujících římskokatolické vyznání a z rodin náboženství nevyznávajících. Pro případné porovnání by však bylo zapotřebí zajistit podobný věk dětí z důvodu vývoje chápání jednotlivých komponent smrti, čímž by se výzkumný soubor snížil na menší počet. Tuto podobu výzkumu zvažuji jako téma své magisterské diplomové práce.

10 Závěr

Cílem výzkumu bylo zmapovat okolnosti komunikace s dětmi o smrti, volbu strategií rodičů pro tuto komunikaci, představy dětí o smrti z pohledu rodičů a názor rodičů na přítomnost dětí na pohřbu. Konečným cílem bylo zjistit, jak se liší komunikace rodičů ze dvou výše zmíněných skupin.

Ve většině případů probíhá komunikace s dětmi o smrti v reakci na dotaz dítěte, jenž je nejčastěji vyvolán komunikačními kanály či sociálními sítěmi. Komunikace probíhá rovněž v souvislosti s přímou konfrontací dítěte se smrtí. Rodiče s dětmi otevírají toto téma při návštěvě hřbitova, slavení Dušiček či v případě, kdy je dítě vystaveno nebezpečí.

Mezi nejvíce využívané strategie rodičů patří upřímnost, přímost a otevřenost. Rodiče doporučují s touto debatou začít ještě před samotnou konfrontací dítěte se smrtí v reálním životě. Mezi další doporučované postupy patří i přiznání rodičů, že sami neznají odpověď na některé otázky a případné prostudování tematické literatury. V případě konfrontace se smrtí je rodinami využívána modlitba za zemřelého.

Děti participantů si představují smrt jako zástavu všech životních funkcí. Představa smrti je podmíněna věkem a úzce souvisí s pojetím posmrtného života, kterou děti přejímají od svých rodičů. Děti z obou skupin rodin si představují posmrtnou existenci v podobě duší. Děti z rodin praktikujících římskokatolické vyznání mají konkrétní představu nebe, pekla a očistce, děti z druhé skupiny rodin věří rovněž v nebe, ale nemají tak konkrétní představu.

Celkem devět rodin se shoduje na přítomnosti dětí na pohřbu z toho důvodu, aby si dítě prožilo akt rozloučení, uzavřelo si kapitolu a cítilo se součástí rodiny. Zbývající rodina přítomnost nezavrhuje, avšak není si jí jistá z důvodu stresující atmosféry panující na pohřbech.

Podstatným zjištěním byla návaznost na původní rodiny rodičů. Pokud v nich panovala otevřená komunikace o smrti, rodiče strategie pro tuto příležitost z původních rodin přebírali. V opačném případě však nikoliv.

V rodinách praktikujících římskokatolické vyznání a v rodinách náboženství nevyznávajících byl zaznamenán rozdíl v komunikaci s dětmi o smrti zejména v popisu posmrtného života, volbě strategií a ovlivněním původní rodinou.

11 Souhrn

Výzkum zjišťuje podobu komunikace s dětmi o smrti v rodinách praktikujících římskokatolické vyznání a v rodinách náboženství nevyznávajících. Bakalářská práce je rozčleněna do teoretické a výzkumné části.

Teoretická práce se skládá celkem ze čtyř kapitol. První kapitola uvádí čtenáře do obecné problematiky konceptu smrti, jenž Maruščáková (2006) rozděluje na subjektivní a objektivní chápání. Objektivní koncept smrti je následně rozčleněn na čtyři základní komponenty, kterými jsou univerzalita, ireverzibilita (též finalita), nefunkčnost a kauzalita (Démuthová, 2010; Speece, 1995). Slaughter (2005) navíc dodává komponenty osobní smrtelnosti, neodvratitelnosti a nepředvídatelnosti. Komponenty smrti jsou následně vysvětleny. Další část této kapitoly je věnována problematice současného pojetí smrti ve společnosti, kde je rozebírána zejména její tabuizace, bagatelizace a opouštění od pohřebních rituálů (Beran, 2010; Halík, 2006).

Druhá kapitola čtenáři představuje stručnou charakteristiku římskokatolické církve a jejích hlavních rituálů souvisejících se smrtí. Mezi tyto rituály patří zejména Velikonoce, svátek Všech věrných zemřelých (tzv. Dušičky), svátost (pomazání) nemocných a pohřební rituály (Pechová, 2011; Halík, 2017). V druhé části kapitoly je následně rozebírána spirituální výchova v rodině, kde je poskytnut její popis a rodičům jsou předloženy rady, jak jí mohou dosáhnout (Říčan & Janošová, 2016).

Třetí kapitola pojednává o dětském pojetí smrti a vývoji chápání konceptu smrti. V této souvislosti je čtenáři představen věk novorozeněte, kojence a batolete, věk předškolní, školní a nakonec věk puberty a adolescence. V kapitolách jsou uvedeny hlavní charakteristiky těchto vývojových stádií ohledně pojetí konceptu smrti a zasazeny komponenty pojetí konceptu smrti do dílčích stádií.

Poslední kapitola čtenáři poskytuje návod, jakým způsobem komunikovat s dítětem o smrti. Podstatná část kapitoly vychází z děl *O smrti smrt'oucí* (Stalfelt, 2016), *Jak s dětmi mluvit o smrti* (Goldman, 2015), *Když dinosaurům někdo umře* (Brown & Brown, 2014). Čtenáři jsou zároveň poskytnuty chyby, kterých je třeba se při komunikaci s dětmi o smrti vyvarovat. Druhá část kapitoly se zabývá přítomností dětí na pohřbu, kde jsou rozebírány názory společnosti na tuto problematiku, možné dopady na děti a rady, jak dětem téma smrti předat a vysvětlit.

Výzkumná část zjišťuje podobu komunikace s dětmi o smrti v rodinách praktikujících římskokatolické vyznání a v rodinách náboženství nevyznávajících.

Hlavní zjištění se zaměřovala na okolnosti komunikace s dětmi o smrti, volbu strategií rodičů pro tuto komunikaci, představy dětí o smrti z pohledu rodičů, názor rodičů na přítomnost dětí na pohřbu a rozdílnost komunikace rodičů ze dvou výše zmíněných skupin.

Výsledky byly mapovány na základě rozhovorů deseti rodin, z čehož pět rodin se řadilo mezi rodiny praktikující římskokatolické vyznání a pět rodin do rodin bez náboženského vyznání. Tyto rodiny tvořily výzkumný soubor, který byl získán na základě (prostého) záměrného výběru a metody sněhové koule. Pro sběr dat byla využita metoda polostrukturovaného rozhovoru a pro analýzu dat metoda zakotvené teorie.

Metodou zakotvené teorie byla stanovena centrální kategorie *náboženské vyznání* a pět dalších souvisejících kategorií *rodiče*, *dítě*, *strategie*, *původní rodina* a *pohřeb*. Následně byly popsány dílčí subkategorie a interakce mezi jednotlivými kategoriemi.

Výsledky poukazují na to, že rodiče s dětmi nejčastěji komunikují o smrti v reakci na jejich dotazy vyvolaných z komunikačních prostředků či sociálních sítí. Komunikace rovněž nastává při přímé konfrontaci dítěte se smrtí, návštěvě hřbitova či slavení Dušiček. Rodiče též zmiňují komunikaci v souvislosti konfrontace dítěte s nebezpečím.

Klíčové strategie při komunikaci s dětmi o smrti jsou přímost, upřímnost a otevřenost. Rodiče rovněž volí cestu přiznání dítěti, že ani oni nejsou vševědoucí či cestu prostudování tematické literatury. V případě konfrontace dítěte se smrtí pak možnou modlitbou za zemřelého.

Děti si smrt představují jako akt, kdy přestávají fungovat životní funkce. Představy o smrti závisí na věku a často kopírují představy rodičů. Děti věří, že po smrti se z člověka stávají duše. Rodiče z římskokatolických rodin dětem předávají představu nebe, pekla a očistce. Rodiče z druhé skupiny rodin rovněž věří v určitou formu posmrtného života, ale jejich představa je méně konkrétní, než tomu je u první skupiny rodin. Děti z druhé skupiny rodin často také věří v určitou představu nebe.

Celkem devět rodin se shoduje na přítomnosti dětí na pohřbu. Jako důvod udávají zejména důležitost rozloučení, uzavření kapitoly a pocitu, že jsou součástí rodiny. Zbývající rodina se obává stresujícího pohřebního prostředí a možného dopadu na děti, avšak důležitost pohřbu uznává.

Komunikace s dětmi o smrti mezi výše popsanými skupinami rodin se liší zejména v popsání posmrtného života, výběru strategií a jejich převzetí z původních rodin. Z původních rodin převzali strategie zejména rodiče vyznávající římskokatolické vyznání, kde panovala otevřená komunikace.

Práce má čtenáře upozornit na důležitost komunikace s dětmi o smrti. Zároveň upozorňuje na to, že svým současným způsobem komunikace mohou do značné míry ovlivnit jejich budoucí přístup ke komunikaci o smrti. Rodičům je rovněž poskytnut přehled rad, jak je možné při takové komunikaci postupovat.

Seznam použitých zdrojů a literatury

- Brown, L. K., & Brown, M. (2014). *Když dinosaurům někdo umře*. Praha: Cesta domů.
- Beran, J. (2010). *Lékařská psychologie v praxi*. Praha: Grada publishing.
- Bočková, M. (2015). *Dětské pojetí smrti*. (Nepublikovaná bakalářská diplomová práce). Masarykova univerzita.
- Bowlby, J. (2013). *Ztráta*. Praha: Portál.
- Casey, B.J., Jones, R.M., & Todd, A.H. (2008). The adolescent brain. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1124, 11–126. Získáno z: <https://nyaspubs.onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1196/annals.1440.010>.
- Démuthová, S. (2010). *Ked' umiera dieta*. Pusté Úľany: Schola Philosophica.
- Donnelly, S. C. (2017). How do doctors define death? QJM. *An internatiolan journal of medicine*, s. 119. doi: 10.1093/qjmed/hcx048.
- Eaton, D.K., Kinchen, S., Ross, J., Hawkins, J., Harris, W.A., Lowry, R., et al. (2005). Youth risk behavior surveillance-United States, surveillance summaries. *Morbidity and Mortality Weekly Report*. 2006; 55(5), 1–108. Získáno z: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/16760893>.
- Fadul, J. A. (2007). The development of the concept of death in children: New insights to children's learning proces. *The international Journal of Learning*, 15 (10), 123-127. Získáno z: https://www.researchgate.net/publication/259675192_The_Development_of_the_Concept_of_Death_in_Children_New_Insights_to_Children%27s_Learning_Process.
- Faro, L. M. (2018). When Children Participate in the Death Ritual of a Parent: Funerary Photographs as Mnemonic Objects. *Religions*, 9 (7). Získáno z: <https://www.mdpi.com/2077-1444/9/7/215>.
- Goldman, L. (2015). *Jak s dětmi mluvit o smrti*. Praha: Portál.
- Grollman, E. A. (2017). *Slon v pokoji*. Praha: Cesta domů.
- Guardini, R. (2000). *Modlitba páně*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství.
- Halík, T. (2006). *Prolínání světů. Ze života světových náboženství*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Halík, T. (2017). „Poslední věci“ v křesťanské tradici. In Ondračka, L., Kropáček, L., Halík, T., Lyčka, M., & Zemánek, M. *Smrt a umírání v náboženských tradicích současnosti*. Praha: Cesta domů.
- Halliwell, R. (2017). Is it OK to take a young child to a funeral? *The Telegraph*. Získáno 1. 2. 2019 z: <http://www.telegraph.co.uk/women/family/ok-take-young-child-funeral/>.

- Hendl, J. (2016). *Kvalitativní výzkum*. Praha: Portál.
- Hilpern, K. (2013). Should young children go to funerals? *The Guardian*. Získáno 1. 2. 2019 z: <https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2013/jul/12/should-young-children-go-to-funerals>.
- Hopkins, M. (2014). *The development of children's understanding of death*. University of East Anglia. Získáno 17. 3. 2019 z <https://ueaeprints.uea.ac.uk/51161/1/2014HopkinsMCLinPsyD.pdf>.
- Horáková, I. (2017). *Spiritualita a postoj ke smrti u nemocničních kaplanů*. (Nepublikovaná bakalářská diplomová práce). Univerzita Palackého v Olomouci.
- Hunter, S. B., & Smith, D. E. (2008). Predictors of children's understanding of death: Age, cognitive ability, death experience and maternal communicative competence. *OMEGA*, 57(2), 143-162. Získáno z: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/18680887>.
- Josselson, R. (2009). *Irvin D. Yalom – O psychoterapii a lidském bytí*. Praha: Portál.
- Kail, R. V., & Cavanaugh, J.C. (2006). *Human development: A life-span view*. Toronto: Thomson Nelson.
- Katechismus katolické církve*. (1995). Praha: České katolické nakladatelství Zvon.
- Kelly, M. (2010). *Rediscover Catholicism*. Ohio, USA: Beacon publishing.
- Kolařík, M. (2011). *Interakční psychologický výcvik*. Praha: Grada publishing.
- Kübler-Rossová, E. (1994). *Otázky a odpovědi o smrti a umírání*. Turnov: Arica.
- Kübler-Rossová, E. (2003). *O dětech a smrti*. Praha: Ermat Praha.
- Kübler-Rossová, E. (2015). *O smrti a umírání*. Praha: Portál.
- Kupka, M. (2014). *Psychosociální aspekty paliativní péče*. Praha: Grada publishing.
- Langmeier, J., & Krejčířová, D. (2006). *Vývojová psychologie*. Praha: Grada publishing.
- Linhartová, A. (2012). *Jinej svět – Jak mluvit s dětmi o smrti*. Získáno 2. 3. 2019 z <http://www.jinejsvet.cz/rodina/jak-mluvit-o-smrti#.XJEP4S2E7OQ>.
- Loučka, M. (2007). *Koncept smrti u dětí*. (Nepublikovaná bakalářská diplomová práce). Masarykova univerzita.
- Maruščáková, I. (2006): *Vývoj konceptu smrti*. (Rigorózní práce). Karlova Univerzita.
- Matějček, Z. (1992). *Dítě a rodina*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- McLarenová, K. (2016). *Řeč emocí*. Bratislava: Noxi.

- Mena, A. (2017). Death in the modern age – and how to prepare as a Catholic. *Catholic News Agency*. Získáno 5. 3. 2019 z: <https://www.catholicnewsagency.com/news/death-in-the-modern-age-and-how-to-prepare-as-a-catholic-82267>.
- Miovský, M. (2006). *Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu*. Praha: Grada publishing.
- Nešporová, O. (2013). *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Nezu, A. M., Nezuová, Ch. M, Friedmanová, S. H., Faddisová, S., & Houts, P. S. (2004). *Pomoc pacientům při zvládnání rakoviny*. Brno: Společnost pro odbornou literaturu.
- Pechová, O. (2011). *Psychologie náboženství*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Peschke, K. H. (1990). *Křesťanská etika*. Praha: Vyšehrad.
- Piaget, J. (1970). *Psychologie inteligence*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Piaget, J., & Inhelder, B. (2014). *Psychologie dítěte*. Praha: Portál.
- Pohřební obřady*. (1999). Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství.
- Piedmont, R. L. (1999). Does Spirituality Represent the Sixth Factor of Personality? Spiritual transcendence and Five-Factor Model. *Journal of Personality*, 67 (6), 985–1013.
- Raisingchildren.net.au – The australian parenting website. (2017). *When someone dies: helping children cope*. Získáno 1. 9. 2019 z: <https://raisingchildren.net.au/preschoolers/connecting-communicating/coping-with-trauma/when-someone-dies>.
- Rauterberg, M., & Irandoust, K. (2015). *Ageing and Death - Breaking a Taboo*. 75-80. doi: 10.5220/0005473900750080.
- Říčan, P. (2007). *Psychologie náboženství a spirituality*. Praha: Portál.
- Říčan, P. (2014). *Cesta životem*. Praha: Portál.
- Říčan, P., & Janošová, P. (2016). *Spirituální výchova v rodině*. Praha: Portál.
- Říháček, T., Čermák, I., & Hytych, R. et al. (2013). *Kvalitativní analýza textů: čtyři přístupy*. Brno: Masarykova univerzita.
- Simajchl, L., Cirkle, K a spol., & Ulman, O. (2013). *Kancionál*. Praha: Katolický týdeník.
- Slaughter, V. (2005). Young children's understanding of death. *Australian Psychologist*, 40 (3), 179–186. doi: 10.1080/00050060500243426.
- Sobotková, I. (2012). *Psychologie rodiny*. Praha: Portál.

- Speece, M. W. (1995). Children's concepts of death. *Michigan family review*, 1(1), 57-69. doi: <http://dx.doi.org/10.3998/mfr.4919087.0001.107>.
- Stalfelt, P. (2016). *O smrti smřoucí*. Praha: Cesta domů.
- Strauss, A., & Corbinová, J. (1999). *Základy kvalitativního výzkumu*. Boskovice: Albert.
- Šance dětem. (2018). *Smrt dítěte – bolest, na kterou člověk nemá být sám*. Získáno 30. 1. 2019 z: <https://www.sancedetem.cz/srv/www/content/pub/cs/clanky/smrt-ditete-bolest-na-kerou-clovek-nema-byt-sam-235.html>.
- Špaňhelová, I. (2008). *Průvodce dětským světem*. Praha: Grada publishing.
- Thorová, K. (2015). *Vývojová psychologie*. Praha: Portál.
- Třešňák, P. (2019). Co bude po smrti – a jak se s tím smířit. *Respekt*, 30 (6), 14-19.
- Unicef. (2017). *Orphans*. Získáno 14. 2. 2019 z: https://www.unicef.org/media/media_45279.html.
- Vybíral, Z. (2000). *Psychologie lidské komunikace*. Praha: Portál.
- Walsh, F. (2009). Spiritual resources in family adaption to death and loss. In Walsh, F. *Spiritual resources in family therapy*. New York: Guilford press. Získáno 12. 3. 2019 z [https://books.google.cz/books?id=ZmRrhMyh3GkC&pg=PA81&lpg=PA81&dq=Sp iritual+resources+in+family+adaptation+to+death+and+loss.&source=bl&ots=Jaw G13hvAl&sig=ACfU3U3WoMvF_x6tqkc2fTg7eSVQZYt-Mg&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwjgIKSPIZ_hAhWhdN8KHcwDBcMQ6AEwAX oECAgQAQ#v=onepage&q=spiritual%20resources%20in%20family%20adaptatio n%20to%20death%20and%20loss.&f=false](https://books.google.cz/books?id=ZmRrhMyh3GkC&pg=PA81&lpg=PA81&dq=Sp%20iritual%20resources%20in%20family%20adaptation%20to%20death%20and%20loss.&source=bl&ots=JawG13hvAl&sig=ACfU3U3WoMvF_x6tqkc2fTg7eSVQZYt-Mg&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwjgIKSPIZ_hAhWhdN8KHcwDBcMQ6AEwAXoECAgQAQ#v=onepage&q=spiritual%20resources%20in%20family%20adaptation%20to%20death%20and%20loss.&f=false).
- Walsh, F. (2012). The spiritual dimension of family life. In Walsh, F. *Normal Family Processes*. New York: Guilford Press. Získáno 12. 3. 2019 z https://www.researchgate.net/publication/259976652_THE_SPIRITUAL_DIMENSION_OF_FAMILY_LIFE.
- Willis, C.A. (2002). The grieving process in children: Strategies for understanding, educating, and reconciling children's perceptions of death. *Early Childhood Education Journal*, 29, 221-226. doi: 10.1023/A:1015125422643.
- Wink, P., & Scott, J. (2005). Does religiousness buffer against the fear of death and dying in late adulthood? Findings from a longitudinal Study. *Journal of Gerontology: Psychological Science*, 60B (4), 207-214. Získáno z: <https://academic.oup.com/psychsocgerontology/article/60/4/P207/545291>.
- Yalom, I. D. (2008). *Pohled do slunce*. Praha: Portál.
- Zedníková, K. (2015). *Role rodinné komunikace v procesu seznamování se předškolního dítěte s tématem smrti*. (Magisterská diplomová práce). Univerzita Palackého v Olomouci.

Zedníková, K., & Pechová, O. (2015). Komunikace o smrti v rodině. *Central European Journal of Nursing and Midwifery*, 6 (2), 253-259. Získáno z: <http://periodika.osu.cz/cejnm/dok/2015-02/12-zedn%C3%ADkova-pechova-cz.pdf>.

Žaloudíková, I. (2016). *Dětské pojetí smrti*. Brno: Masarykova univerzita.

Seznam příloh

- 1. Český a anglický abstrakt diplomové práce**
- 2. Informovaný souhlas s účastí na výzkumu**
- 3. Osnova rozhovoru**
- 4. Ukázka přepisu rozhovoru**

Příloha č. 1: Český a anglický abstrakt diplomové práce

ABSTRAKT DIPLOMOVÉ PRÁCE

Název práce: Komunikace s dětmi o smrti v rodinách praktikujících římskokatolické vyznání a v rodinách náboženství nevyznávajících

Autor práce: Tereza Vaculová

Vedoucí práce: PhDr. Olga Pechová, Ph.D.

Počet stran a znaků: 83 stran, 161 087 znaků

Počet příloh: 4

Počet titulů použité literatury: 72

Abstrakt:

Práce se zabývá komunikací rodičů s dětmi o smrti. V centru zájmu jsou okolnosti této komunikace, volba strategií rodičů, představy dětí o smrti, názor na přítomnost dětí na pohřbu a rozdíly panující v komunikaci výše zmíněných rodin. Teoretická část představuje koncept smrti, římskokatolickou církev a její rituály související se smrtí a strategie komunikace s dětmi o smrti. Pro výzkum byla zvolena kvalitativní metodologie. Výzkumný soubor tvořilo pět rodin praktikujících římskokatolické vyznání a pět rodin náboženství nevyznávajících. Rodiny byly vybrány na základě prostého záměrného výběru a metody sněhové koule. Ke sběru dat byl využit polostrukturovaný rozhovor. Metoda zakotvené teorie zjistila klíčový vliv náboženského vyznání na další kategorie. Ke komunikaci s dětmi o smrti dochází zejména v reakci na dotaz dítěte. Mezi klíčové strategie patří přímost, upřímnost a otevřenost. Představa dětí se podobá představě jejich rodičů. Většina rodičů se shoduje na přítomnosti dětí na pohřbu a zdůrazňují její důležitost. Komunikace ve výše zmiňovaných rodinách se liší především ve volbě strategií a popisu posmrtného života.

Klíčová slova: komunikace, smrt, pohřeb, rodina, dítě

ABSTRACT OF THESIS

Title: Talking about death with children in Roman Catholic families and in non-religious families

Author: Tereza Vaculová

Supervisor: PhDr. Olga Pechová, Ph.D.

Number of pages and characters: 83 pages, 161 087 characters

Number of appendices: 4

Number of references: 72

Abstract:

This thesis focuses on how parents communicate with children about death. The centre of interest lies in the circumstances of such communication, parents' selection of strategy, children's notion of death, opinion regarding the presence of children at funerals, and differences in communication of the said topics between Roman Catholic families and non-religious families. The theoretical part introduces the concept of death, the Roman Catholic church and its rituals relating to death, as well as different strategies of talking to children about death. The research is based on qualitative methodology. The research sample consists of five families of the Roman Catholic denomination and five non-religious families. The participating families were selected on the basis of simple purposive sampling and the snow-ball method. Data gathering was conducted through semi-structured interviews. The grounded theory suggested a key role of religious belief on other categories. Parents talk to children about death mostly as a result of questions raised by children. Among key strategies are frankness, sincerity, and openness. The notion of death held by children is similar to that of their parents. Most parents agree on the presence of children at funerals and stress its importance. The differences in communication of the said topics between Roman Catholic families and non-religious families lie mostly in the selection of strategy and the description of afterlife.

Key words: communication, death, funeral, family, child

Příloha č. 2: Informovaný souhlas s účastí na výzkumu

Informovaný souhlas s účastí na výzkumu

Informovaný souhlas s účastí na výzkumu v rámci bakalářské práce

Název práce: Komunikace s dětmi o smrti v rodinách praktikujících římskokatolické vyznání a v rodinách náboženství nevyznávajících

Autor práce: Tereza Vaculová

Vedoucí práce: PhDr. Olga Pechová, Ph.D.

Termín realizace:

Místo realizace:

Vážení rodiče,

jsem studentka třetího ročníku oboru psychologie na Univerzitě Palackého v Olomouci. V současnosti píši bakalářskou práci na téma „Komunikace s dětmi o smrti v rodinách praktikujících římskokatolické vyznání a v rodinách náboženství nevyznávajících.“ Hlavní cíl práce je zjistit, jak k této komunikaci v rodinách dochází a prozkoumat, zda existují rozdíly mezi komunikací na téma smrti ve dvou výše zmíněných skupinách.

Bakalářská práce bude realizována prostřednictvím rozhovoru s rodiči. Při rozhovoru bude použito audio nahrávání pro podrobnější zaznamenání výpovědi rodičů. Informace získané z výzkumu budou uschovány v uzamčeném počítači či nahrávacím zařízení a následně anonymizovány. Rodiče smí kdykoliv z účasti ve výzkumu odstoupit. Výsledky z výzkumu mohou být zaslány k nahlédnutí. V případě Vašeho zájmu či dotazů mě, prosím, kontaktujte prostřednictvím e-mailové adresy.

Děkuji za Váš čas,

Tereza Vaculová

Informovaný souhlas s účastí na výzkumu

Informovaný souhlas s účastí na výzkumu v rámci bakalářské práce

Název práce: Komunikace s dětmi o smrti v rodinách praktikujících římskokatolické vyznání a v rodinách náboženství nevyznávajících

Autor práce: Tereza Vaculová

Vedoucí práce: PhDr. Olga Pechová, Ph.D.

Termín realizace:

Místo realizace:

Prohlašuji, že jsem byl/a seznámen/a s podmínkami účasti na výzkumu k bakalářské práci s názvem „Komunikace s dětmi o smrti v rodinách praktikujících římskokatolické vyznání a v rodinách náboženství nevyznávajících“ a že dobrovolně souhlasím s účastí na tomto výzkumu.

Beru na vědomí, že údaje poskytnuté pro účely tohoto výzkumu jsou **anonymní** a nebudou použity jinak než k interpretaci výsledku v rámci bakalářské práce. Souhlasím s tím, že rozhovor bude zvukově zaznamenán a následně zpracován pro účely výzkumu.

Rovněž беру na vědomí, že mohu kdykoliv vyjádřit změnu svého postoje a z výzkumu odstoupit.

Dne.....

Jméno a příjmení.....

Podpis respondenta

.....

Příloha č. 3: Osnova rozhovoru

ÚVODNÍ INFORMACE:

výběr skupiny (rodina praktikující římskokatolické vyznání x rodina náboženství nevyznávající), věk rodičů, zaměstnání rodičů, délka manželství, věk dětí

SETKÁNÍ DĚTÍ SE SMRTÍ:

Setkalo se vaše dítě se smrtí v reálném životě?

- Kdo? Kdy?
- Jak na tuto událost reagovalo? (emoce i typ otázek)
- Jak jste mu tuto událost oznámili?
- Jak jste ji odůvodnili?
- Měli jste strach z reakce vašeho dítěte?

OKOLNOSTI KOMUNIKACE S DĚTMI O SMRTI:

Za jakých okolností zpravidla komunikujete se svým dítětem o smrti?

- Už se vás vaše dítě někdy samo zeptalo na téma smrti?
- Kdy poprvé?
- Jak jste se cítili, když se vás vaše dítě poprvé zeptalo na smrt?
- Uměli jste si s touto situací poradit?
- Velikonoce, Dušičky – komunikujete s dítětem někdy na toto téma? Jaký to na něj může mít vliv?
- Báli jste se momentu první komunikace s dítětem o smrti?
- Bavíte se spolu jako manželé na toto téma?

STRATEGIE KOMUNIKACE S DĚTMI O SMRTI:

Jaké volíte strategie pro komunikaci s dítětem o smrti?

- Osvědčily se vám tyto strategie?
- Vycházíte při komunikaci s dítětem o smrti z křesťanského konceptu smrti?
- Myslíte si, že díky křesťanskému konceptu smrti může smrt lépe pochopit? Z jakého důvodu?
- Jak probíhala komunikace na toto téma ve vaší původní rodině?
- Myslíte si, že jste nějaké ze strategií převzali od svých rodičů?

PŘEDSTAVY DĚTÍ O SMRTI

Jak si podle vás vaše dítě smrt představuje?

- Co vaše dítě na smrti nejvíce zajímá?
- Jak mu na tuto otázku odpovídáte?

PŘEDSTAVY DĚTÍ O POSMRTNÉM ŽIVOTĚ

Jak svému dítěti popisujete posmrtný život?

- Modelová situace: Představte si, že dítěti zemře člověk, kterého dobře zná. Co byste mu odpověděli, kdyby se vás zeptalo na otázku: „*A co teď dělá, když už je po smrti?*“
- Popisujete mu posmrtný život tak, jak si jej představujete i vy?
- Řekli jste někdy vašemu dítěti, že to, jak se v životě člověk chová, ovlivní to, jak s ním bude po smrti naloženo?

DŮLEŽITOST KOMUNIKACE S DĚTMI O SMRTI:

- Je podle vás důležité mluvit o smrti? Z jakého důvodu?

Za jakých okolností si myslíte, že je důležité mluvit s dítětem o smrti?

- Jaký vliv na dítě může mít vaše komunikace na toto téma?

PŘÍTOMNOST DĚTÍ NA POHŘBU:

Jaký je váš názor na přítomnost dětí na pohřbu? Z jakého důvodu?

- Sdílíte s manželem stejný názor na přítomnost dětí na pohřbu? Pokud ne, čím to může být způsobeno, že se vaše názory liší?
- Jaký byl váš první pohřeb, kterého jste se zúčastnili?
- Jaké na to máte vzpomínky?
- Kdy byl váš první pohřeb, kterého jste se zúčastnili?
- Jaký na to zastávali názor vaši rodiče?
- Myslíte si, že přítomnost dětí na pohřbu může pomoci k porozumění dětí toho, co smrt znamená? Z jakého důvodu?
- Jak byste porovnali civilní x křesťanský pohřeb?
- Jak si myslíte, že se na smrt nahlíží v současné české společnosti a jak tomu podle vás bylo v minulosti?

- Jak si myslíte, že se na pohřeb nahlíží v současné české společnosti a jak tomu podle vás bylo v minulosti?

MODELOVÁ SITUACE:

Modelová situace: Představte si, že za vámi přijde vaše dítě a řekne: „Na silnici je ptáček, který se nehýbe a nelétá. Proč už nelétá? Všichni ptáčci přeci létají.“

(Zedníková, 2015) - co byste svému dítěti na tuto otázku odpověděli?

Příloha č. 4: Ukázka přepisu rozhovoru

Rodina č. 7:

1) *Setkalo se vaše dítě se smrtí v reálném životě?*

Matka: „Zemřel jim tatínek, ale jinak určitě víc lidí zemřelo v rodině. Takže určitě zažili jako smrt prababičky, tatínka a potom jako takových vzdálenějších příbuzných, takže docela často mám pocit.“

Tazatelka: „Zapomněla jsem zmínit, že vybírám děti v rozmezí šest až deset let.“

Matka: „Myslím, že dcera byla schopna s tím tématem operovat už v těch třech letech, ale asi ne podle těch psychologických předpokladů.“

Tazatelka: „Asi záleží i na těch okolnostech...“

Matka: „Já si taky myslím. A právě, že to není podle té hranice, no“.

- Tazatelka: „Když si vyberete tu nejsilnější, tak jak na tuto událost reagovalo?“

Matka: „Tak to je ten táta... Tak ten syn byl maličký, to bylo miminko a ta dcera měla právě tři roky, takže to brala úplně reálně jako situaci, kterou potřebovala popsat. Zaplakala v jednu chvíli, ale myslím, že to měla úplně normálně jako každý. Měla chvíle, kdy byla smutná, kdy nebyla smutná... Ale prostě normálně s tím tématem pracovala jako dospělý v tu chvíli jako.“

Tazatelka: „A objevoval se tam nějaký typ otázek, na který se ptala tehdy nebo i teď?“

Matka: „Ona se ptá na cokoliv, na cokoliv, co to dítě napadne. Že ona potřebovala to mít reálně popsaný, jakože co se stalo, kde je táta, co je s tátou a úplně prostě dopodrobna, aji jak vypadalo to tělo a ohledně pohřbu, úplně všechno, jo.“

- Tazatelka: „Jak jste jim tuto událost oznámila? Jak jste ji odůvodnila?“

Matka: „No, řekla jsem jí to úplně takto reálně. Řekla jsem, že zemřel tatínek a že tatínek už se nikdy nevrátí, protože zemřel. Jo, že jsem jela úplně po těch reálných věcech. A teda my jsme pak řešili, ona se ptala, kde je, a to je právě u nás ten rozdíl, že my sice nejsme vyznávající náboženství, že bysme docházeli do kostela, ale máme to tak, že tátova duše je v nebi.“

Tazatelka: A máte to tak nastavené pro ně, abyste jim to nějak ulehčila, nebo to tak vnímáte i vy?

Matka: „Já to jako nemám úplně přesně zařazený. Já věřím tomu, že ta duše někde je, ale možná to nebe pro mě není tak konkrétní, jako to vy máte v tom náboženství, takže to nebe jako kdyby nemáme nějak konkretizovaný jako s tím (není rozumět), ale neříkám to kvůli nim, jako že bych věřila, že ta duše... Tomu věřím, ale spíš to asi nemáme úplně konkrétně popsany. Dokážu si představit, že to máte víc...“

Tazatelka: „Jak jste jim to odůvodnila tu událost?“

Matka: „Že zemřel? Tak jednak můj manžel se zabil, jo, že spáchal sebevraždu, což je takový, jo, trošku náročný téma jako pro všechny, takže my jsme to řešili tehdy, aby to bylo na úrovni jejich chápání. Takže jsme to řešili, že táta měl nemocnou duši a trápení, o kterém jsme nevěděli a prostě už to nešlo dál žít. A teďka jsme ve fázi... Já jsem nikdy to nepojmenovala, jako nikdy jsem nezalhalo, ale nikdy jsem neřekla, že to byla sebevražda a že se sám zabil a teďka jsme ve fázi, kdy si to pojmenováváme, aby to bylo přesné.“

Tazatelka: „Ono je možné, že tehdy by to asi ani nepochopili.“

Matka: „Tehdy by to nepochopila, to si myslím, že ne, ale myslím si, že už jsem to mohla jako říkat. Že jsem spíš v tom nebyla dost odvážná. Jakože teď jsem podle mě překročila tu hranici, kdy jsem to měla říct dřív a teď jsme ve fázi, kdy, jakmile přijde ta příležitost, tak to pojmenuju. Ale ona už se neptá. Ona se dřív ptala mnohem víc. Proto já si myslím, že je to skoro lepší tohle téma otevírat i dřív. Jako obecně tu smrt. Že si nemyslím, že šest let je jako nějaká hranice.“

- Tazatelka: „Měla jste strach z reakce vašeho dítěte?“

Matka: „Jako když jsem jí to řekla poprvé? Tak to určitě, měla, ale nakonec se nestalo nic tak hrozného.“

Tazatelka: „A plánovala jste to předem, jak budete postupovat, nebo jste spíš jednala spontánně?“

Matka: „Ne, já jsem se poradila, protože my jsme to řešili asi tři dny a potom jsem jí to řekla. A ve chvíli, když jsem se šla poradit za kamarádem, který je psycholog a nevěděla jsem, co mám dělat. Já jsem si ani nebyla jistá, jestli to má vědět nebo jak to má vědět. A když jsme si to vyjasnili, že to má vědět, tak on mi prostě pomohl si říct ty věty, tak jsem jí to řekla. Nedokážu si

ani představit, jestli bych na to byla nějak jinak připravená. A Tomášovi to všechno říká ségra. Oni o tom mluví. Jakože fakt to funguje mezi sourozencema hodně. Jakože já o tom s ním taky mluvím, ale oni mají svůj příběh společný nějaký, o kterém třeba já o všem nevím.“

Tazatelka: „A kdy jste to začala zjišťovat?“

Matka: „Tak my o tom obecně mluvíme, máme to nastavené tak, že je to jasná věc u nás, všechny ty věci kolem toho, takže se o tom mluví běžně a byli jsme na hřbitově zapálit tátovi svíčku a tak, jakože je to otevřené. Ale oni, když si spolu hrajou, tak jedou nějaký společný příběhy, který já jako všechny nevím. Jako že jsme třeba řešili s tou sebevraždou, že co řeknu jí, tak ona řekne mu. Takže v tom je to takové ještě. Že třeba pro některé lidi je to náročný, pro něho třeba ne, ale pro některý lidi je náročný, když to bude někde vyprávět.“

2) Za jakých okolností zpravidla komunikujete se svým dítětem o smrti?

Matka: „Když se zeptá nebo když mají tu potřebu.“

- Tazatelka: Už se vás vaše dítě někdy samo zeptalo na téma smrti?

Matka: „Tak oni o tom mluví, že. A teďka už to není dlouho otevřené, ale třeba ten první rok to bylo pořád dokolečka. Ještě je to třeba jiný, protože tam nemáte ty tři roky, ale když ona měla tři roky, tak to bylo takové to období, když se ptala dokolečka na stejnou věc.“

Tazatelka: „A měla jste trpělivost jí pořád odpovídat?“

Matka: „Mně to přišlo důležitý, aby děti byly v pohodě a já tohle to považuju za jeden z těch předpokladů, takže jsem prostě tomu věnovala tolik času, kolik bylo potřeba. A myslím si, že se to vrací, jako myslím v tom dobrém smyslu.“

- Tazatelka: „Kdy se poprvé zeptala?“

Matka: „Tak ona se ptala v tu chvíli hned, jako pořád, jako druhý den, třetí den, čtvrtý den.“

Tazatelka: „A předtím to někdy přišlo?“

Matka: „No, ještě na to byla malá, že, měla ty tři roky, takže já vlastně nevím, kdy by se mě přirozeně na tu smrt jako zeptali, možná, že by se třeba zeptali i později. Ale já třeba teďka Tomáše... Tomáš, když chodí do té lesní školky, tak (směrem k synovi – vy tam jste docela často pohřbívali zvířátka, že?), takže mně přijde, že třeba kdyby se to u nás nestalo, tak minimálně už v těch

třech letech by v té školce, alespoň teda v té naší, by k tomu přišli, protože oni tam dělají pohřby rádi, že (smích), ty děti.

Tazatelka: „Jaká zvířátka?“

Matka směrem k synovi: *„Koho jste pohřbívali? Ptáčka myslím, že, nebo myšku. No, jakože to, co najdou po cestě... Nechceš s námi mluvit, že?“*

Syn: *„Mami, a hada...“*

Tazatelka: „Co? To bych se bála“ (smích).

Matka: *„Byl mrtvý, že?“*

- Tazatelka: „Jak jste se cítila, když se vás vaše dítě poprvé zeptalo na smrt nebo ve vašem případě, když jste o tom začali poprvé komunikovat?“

Syn dodává: *„Aji žabku...“*

Matka: *„Aji žabku, no, vidíš to... Já jsem si to myslela, že tam děláte pohřby často. Jako já si myslím, že to je normální téma pro děcka, jo. Tak to bylo jako v těch emocích, jo, já si myslím, že to nejde úplně oddělit, když ona se mě ptala. Jako my jsme se celkově všichni cítili špatně. Ale tak je to nepříjemné, protože to podle mě není nastavené společensky, aby se o tom normálně mluvilo s dětmi jako obecně. Není to jako normální o tom mluvit normálně.“*

- Tazatelka: „Uměli jste si s touto situací poradit?“

Matka: *„Tak já jsem měla tu pomoc, jo, že jsem se o tom bavila s lidmi, kteří mi v tom pomáhali a když jsem si nebyla jistá, tak jsem se ptala. Kromě toho kamaráda psychologa, tak ještě mám kamarádku, která pracuje s dětma jako rodinná terapeutka, takže já aji ted', když si nejsem jistá ohledně té sebevraždy, tak já se na to prostě ptám. Že chci, aby to bylo správný, jsem v tom taková... Nebo ne, aby to bylo správný, ale hlavně, že se ptám, jestli jsou některé věci v pořádku. Takže já si to jako ověřuju, nebo se alespoň o tom bavím.“*

- Tazatelka: „Bála jste se momentu první komunikace s dítětem o smrti?“

Matka: *„To jo, to jo, protože jsem nevěděla tu reakci.“*

Tazatelka: „Ted'ka mě napadlo, jak byly například Dušičky, tak jestli to přináší některé diskuse na toto téma?“

Matka: *„Tak chodí se na hřbitov a obecně se o tom jako mluví, ale tím, že to pro nás není obecně nějaké tabu jako doma, tak to nepřináší žádný dotazy navíc. Že to je prostě další příležitost jako jít na hřbitov a zapálit svíčku třeba i lidem, kterým nezapalujeme vždycky, ale není to jako nic navíc pro nás, jakože žádná z těch příležitostí.“*

Tazatelka: „Takže chodíváte často na hřbitov?“

Matka: „No, moc často nechodíme, co, teďka? (směrem k synovi). Jsme takoví lajdáci. Jako pro mě to není ten hrob jako zásadní místo jako, jo, takže chodíme při příležitostech, jako jsou narozeniny, jako ty Vánoce, Velikonoce, Dušičky a jako tak, jo. Ale že bysme jako jezdili, jako někdo to má, co týden, tak to jako nemáme teda.“

Tazatelka: „A jak to mají děti?“

Matka: „Oni to jako nevyžadují, že si myslím, že jak je to nastavené, tak jak to je“.

Tazatelka: „Jak to prožívají, když tam přijdete?“

Matka: „Jako nijak speciálně, pro ně je to naprosto samozřejmost a baví je zapalovat svíčky. Myslím si, že kdybychom tam nejeli, tak se nic nestane v tu chvíli. Myslím si, že pro ně je úplně to stejné prostě ta vzpomínka kdekoliv. Že to jako není vázaný na ten hřbitov.“

- Tazatelka: „Bavili jste se s manželem na toto téma?“

Matka: „No jako zase ne nějak zásadně. My jsme vlastně zažili spolu, když už byla na světě Tereška a měla rok, tak jsme zažili smrt mojí babičky a ona tehda s náma byla na pohřbu, takže jsme jako kdyby řešili, jestli je to v pořádku a jak to je a už tehdy jsme to měli tak, že je to normální a že to vůbec nevadí, že tam je, takže jako jenom tak, když to přišlo a zažili jsme spolu... My jsme spolu zažili, my jsme spolu byli léta, takže jsme spolu zažili spoustu smrtí, ale že bysme to spolu nějak zásadně řešili, to ne.“

Tazatelka: „A řešili jste spolu právě tu komunikaci s dítětem?“

Matka: „Tak to ne, to nebyl důvod. Ještě naše děti nekomunikovaly.“

3) Jaké volíte strategie pro komunikaci s dítětem o smrti?

Matka: „Pro mě je důležitá ta upřímnost. Jako správný pojmenovávání věcí.“

- Tazatelka: „Osvědčily se vám tyto strategie?“

Matka: „Minimálně se nedostávám fakt jako do té pasti, že mám pocit, že z toho nemají žádný trápení, že by se pak setkaly třeba s tím, že se jim to vrátí jako z okolí. Jako minimálně v tomhle. A hlavně oni to berou normálně. A kromě té pravdivosti a správného pojmenovávání, tak od toho vůbec neuhýbat. A vždycky jsem měla ještě strategii, že jsem je v tom nikdy

nezastavovala ani na veřejnosti, což je jako dost náročný a i pro některý lidi kolem bylo. Že se to potom rozneslo do další rodin.“

Tazatelka: „Takže jako dochází k těm otázkám i takto ve společnosti?“

Matka: „Oni se o tom děti baví jako spolu právě i všude. To je hrozně zajímavý, že když Tomáš takhle někde přijde a prohlásí, že jeho táta umřel. Je to hodně zajímavý. Tak jak když se baví o tom, že se rodiče rozvádí, nebo když pohřbívají tu ještěrku, tak pro ně je to jako zajímavý téma. A tomu se nedá zabránit a myslím si, že kdybychom to neměli nastavený pravdivě doma, tak je to hroznej průser, vůbec nechápu, jak to může fungovat jinak, ale funguje to ve spoustě rodinách.“

Tazatelka: „A říkáte ty věci tak, jak jsou, nebo je nějakým způsobem změkčujete, aby to pro ně bylo pochopitelnější?“

Matka: „Jako jediný můj osobní problém je s tou sebevraždou, tak tam jsem to jako změkčovala a taky si myslím, že to není dobře zpětně, že teďka bych v tom byla tvrdší. Že třeba i v těch Dinosaurrech se to normálně pojmenovává a to čteme, tak tam to jako je ta sebevražda.“

Tazatelka: „Jak oni tohle chápou?“

Matka: „Nikdy se nad tím jako nepozastavili. Tak já teďka doufám, že až se ta knížka vrátí, teďka ji má půjčenou kamarádka, tak jako doufám, že to znova přečteme a že se nad tím jako pozastavíme. Ale jako nemyslím si, že bysme něco jako změkčovali. Jako přišlo mi to drsný, když jsme rozebírali, že v urně je popel a jak to probíhá všechno a jako tak, ale fakt mám pocit, že jsme nezměkčovali jako nic“.

Tazatelka: „Svátek Velikonoc.... Berete ho spíše z pohanského nebo křesťanského hlediska?“

Matka: „My je nemáme moc křesťanský, no.“

Tazatelka: „A setkaly se vaše děti s konceptem toho umření a vzkříšení nebo zatím ne?“

Matka: „To jo, protože my to máme tak, že tchýně s tchánem jsou věřící jako velmi, takže oni to mají jako s babičkou a dědou o tom mluví. A já se na to necítím kompetentní, protože já to nemám, já to neznám, takže není to jako tak, že bych na to dokázala odpovídat. Takže když mají otázky z tohoto hlediska, tak já je posílám za babičkou anebo Tereška si vyžádala rok, dva zpátky, že chodila na biblický povídání, protože ji to zajímalo, a protože já

jsem na to nedokázala odpovědět, tak jsem říkala, ať se ptá tety X, protože já to nechci dohledávat sama za sebe. Takže jako jo, ale není to u nás doma.“

Tazatelka: „A myslíte, že jim to může nějak pomoci, když se bavíte o smrti, právě tady ten náboženský koncept smrti?“

Matka: *„Jako já nevím. Protože jako ten náš domácí koncept o té duši je vlastně hrozně podobný, jenom tam vlastně, jenom tam není to, co je za... Co je dál. Ale na to se zatím nikdy ještě neptali. Jako myslím si, že když by byl starší, tak by jim to trochu pomohlo, protože v tom je větší jistota. Ale oni se zatím neptají dál. To jim stačí. Možná ty starší děti se ptají víc, to pak uvidím, že.“*

- Tazatelka: „Vycházíte při komunikaci o smrti s dětmi z náboženského/křesťanského konceptu smrti (jako je posmrtný život, nebe, peklo apod.)?“

Matka: *„No, my to máme jenom do té míry, jakože vlastně nevíme, no. A myslím si, že ty otázky přijdou, jo, ale zatím oni mají každý svou představu nějakou.“*

- Tazatelka: „Věří v peklo/nebe?“

Matka: *„Myslím si, že takhle to nemají. Oni mají to nebe, kde jsou ty duše, ale dál už nemají, protože to není nějaký ten náš domácí koncept a myslím si, že ta babička s tím dědou nikdy dál jako takhle nejdou. Protože oni s něma nikdy jako nechoděj na jako ty nedělní shromáždění a tak. Takže oni s tím jako takhle nepracujou dál.“*

- Tazatelka: „Myslíte si, že díky tomu smrt mohou lépe pochopit?“

Matka: *„No, chápali... Tam je to jakože výhoda, že to je všechno popsáno, tak jako asi jo v tom křesťanském konceptu. Ale já to mám taky, že když prostě jdu dál, tak já třeba na spoustu věcí odpověď jako nevím a přemýšlím o tom, tak já jim říkám, že jako nevím. A v tom je to asi těžší, protože se dostanou do situace, že budou nevědět jako já, že. Takže určitě je to v něčem jednodušší. Takže pak jsou tam jako do budoucna jiné krize víry a jako tak do budoucna, takže to, jestli se dostanou do stejné situace, tak jako nevím, prostě.“*

- Tazatelka: „Jak probíhala komunikace na toto téma ve vaší původní rodině?“

Matka: *„My jsme o tom jako nemluvili skoro doma, že to bylo jako takový klasický, že jsme na to vzpomínali zpětně, že třeba když umřela moje babička, tak já jsem ji v podstatě zpětně našla a nikdo mi tak neřekl, že umřela. Že jsme*

jako zavolali sanitku, oni nás pak poslali do zoologické a šli jsme potom na pohřeb. Že se to jako vyloženě...“

Tazatelka: „A kolik vám bylo tehdy?“

Matka: „Třeba jako osm, devět let... Že už jako to šlo. Ale my jsme tušily se sestřenicemi, že se na to nemáme ptát, na tom pohřbu jsme byly, ale jako bylo to takové, jakože bylo, ale nemluvalo se o tom.“

Tazatelka: „A jak jste se cítila tehdy, jak jste to prožívala?“

Matka: „Tak jako měly jsme spoustu svých úvah dětských, nebylo to dobrý, proto to jako dělám jinak teďka. Ale myslím si, že to bylo tak obecně, že jsme se o tom bavili se spoustou přátel, ale možná je to i tím nekřesťanským prostředím, v tom je to jako těžší, protože to bylo asi pro ty rodiče těžší taky.“

Tazatelka: „Takže jste cítila tu potřebu víc o tom mluvit?“

Matka: „Tak... Spíš jako, aby to bylo nastavený jako norma, že se o některých věcech... že se o všem mluví. A to není jenom o tý smrti. To je o spoustě věcí.“

- Tazatelka: „Myslíte si, že nějaké ze strategií jste převzala od vašich rodičů?“

Matka: „Já jsem si jich vědoma, ale dělám je úplně jinak, jakože. Ale třeba je zajímavý, to teď není do té práce, ale kdybyste třeba dělala nějakou další, že jsme třeba řešili, že pořád... že to ve spoustě věcí vyléčilo komunikaci jako v naší rodině, ale stejně tam máme pořád ještě relativně tabu mezi mnou a mou mámou. Děti s babičkou o tom mluví zvlášť a já s něma o tom mluvím zvlášť. Ale pořád ještě přetrvávají ty věci v té rodině, vlastně v obou.“

Tazatelka: „A teď myslíte konkrétně o čem?“

Matka: „Konkrétně o tý smrti pořád ještě v rámci naší rodiny. Že děti, i když už jsme dospělí, tak to trošičku posunulo, i když to pořád zůstává stejný. Ale myslím si, že ty děti tomu jako trošičku pomáhají. Ale pořád to tam jako je. Jakože je to zajímavý, že se to nedá některý věci prostě proměnit.“

4) Jak si podle vás vaše dítě smrt představuje?

Matka: „Jakože smrt jakože teď myslíte jako vyloženě tu smrt?“

Tazatelka: „Ano, jestli jí třeba dávají nějakou podobu (osobu) nebo ne.“

Matka: „Jako já si nemyslím, že mají ke smrti nějakou osobu. My jsme třeba fakt hodně četli ty Dinosaurů a vyloženě to mají jako kdyby tu situaci, jakože tu smrti. A my třeba pak máme ten příběh o Malé smrti a různé pohádky, ale já si jako vůbec nemyslím, že by měli to, že přichází smrt pro někoho. Mají to čistě tak, že

jsme opravdu řešili, co se stane, aby byl člověk mrtvý, aby přestal být živý. Jako nemají k tomu nic jiného, jo, k té smrti.“

- Tazatelka: „Co vaše děti na smrti nejvíce zajímá?“

Matka: „Tož jakože všechno, že...“

Tazatelka: „A opakují se třeba nějaké typické otázky na tohle téma nebo tehdy jestli se opakovaly?“

Matka: „Teď přemýšlím, jakože co je... Tak oni měli tu otázku, jestli se táta vrátí, jestli je to vratný proces nebo ne a co se děje pak, ale třeba si pamatují, když nám vlastně umřel kocour teď nedávno, tak jak je vlastně fascinuje to tělo, že. A co se s ním stane a když ho jako spálí nebo ho zakopou. Tomášek ten tam chtěj zakopávat toho kocoura, že je to pro ně podle mě jako zajímavý. A zajímá je třeba různě, se doptávali, nedávno, jak různě lidi umírají, začali řešit. Jak umřela babička, na co zemřela ta teta, na co umřel tatínek mojí kamarádky, ten umřel na tu rakovinu plic a teď prostě zjišťují ty procesy, co se musí stát, aby člověk umřel.“

Tazatelka: „A vidíte třeba nějaké rozdíly mezi tím, jak se ptá Tomášek a jak se ptá Tereška? Spíš ten obsah těch otázek?“

Matka: „Ona už má složitější otázky, jí zajímá víc věcí. A Tomáš on si to podle mě fakt jako hodně řeší s ní, ty věci praktický, jo, že tady tyhle otázky, nebo v té školce.“

Tazatelka: „To je hezké, že se mají tak navzájem.“

Matka: „Jo a mně to přijde jako dobrý.“

Tazatelka: „A že jsou si i blízko sobě i věkově.“

Matka: „Jo, jo, jo.“

- Tazatelka: „Jak jim na tuto otázku odpovídáte?“

Matka: „Já to jako říkám přesně tak, jak to je, no. Že teda některé věci jsou morbidní, ale tak to řešíme, no.“

Tazatelka: „Jak oni na to reagují?“

Matka: „Nijak, to si myslím, že je naše představa dospělých, že je to něco speciálního, ale oni se na to ptají úplně stejně, jako když se ptají, kam teče ta řeka nebo takovýho něco.“

Tazatelka: „Takže nevyvolávají ty vaše odpovědi v nich nějaký strach?“

Matka: „Jako vůbec ne. Ptají se na to úplně stejně jako když se ptají na cokoli jiného, co je zajímavé, jako proč je listí žlutý, tak se ptají úplně stejně jako co se

stane s tím kocourem, když je teď zakopaný pod zemí. A vůbec v tom nemají žádné strachy, to jsou podle mě nánosy našich let jako.“

5) Jak svému dítěti popisujete posmrtný život?

Matka: *„No, tak to je to naše, že ta duše je jako kdyby v nebi a to nebe pro nás... to nevíme. Jak to přesně vypadá, nevíme a vlastně oni mají svoji vlastní představu a vlastně do ní ani nechtějí zasahovat. Terezka si ji vytvořila hrozně brzo. Ona tehdy řešila, že vlastně ať jsme kdekoliv, tak ten táta jde za náma a má to tak vytvořené a já ji do toho ani nijak nezasahuju.“*

- Modelová situace: Představte si, že dítěti zemře člověk, kterého dobře zná. Co byste mu odpověděli, kdyby se vás zeptalo na otázku: „A co teď dělá, když už je po smrti?“

Matka: *„No, tak jak to máme. To tělo už je mrtvé, to záleží, co se stalo a duše je v nebi, no.“*

Tazatelka: „Myslíte si, že si nějak představují nebe?“

Matka: *„No, tak asi si ho představují, ale my jsme nikdy o tom neměli potřebu mluvit. Není to pro ně téma, nemají potřebu se o tom bavit vůbec.“*

- Tazatelka: „Popisujete mu jej tak, jak si jej představujete i vy?“

Matka: *„No, pro mě je to taky takhle, že nevím.“*

- Tazatelka: „Řekli jste někdy vašemu dítěti, že to, jak se v životě člověk chová, ovlivní to, jak s ním bude po smrti naloženo?“

Matka: *„Ne, protože to není můj koncept, tomu já úplně nevěřím.“*

6) Za jakých okolností si myslíte, že je důležité mluvit s dětmi o smrti?

Matka: *„Když se zeptají a potom... Já si myslím, že stačí opravdu, když se zeptají, protože oni, když potřebují, tak se zeptají. Já nevím, jestli třeba u někoho, kdo se s tím neseťká, je potřeba třeba jako o tom mluvit tak jako preventivně, ale já nevěřím tomu, že se to dítě nezeptá, když chce, že možná to ten rodič jenom přehlídne“.*

- Tazatelka: „Myslíte si, že byste ve vaší rodině více měli mluvit o tomto tématu?“

Matka: *„Myslím, že toho máme ažaž.“*

- Tazatelka: „Jaký vliv může mít vaše komunikace s dítětem na tomto téma?“

Matka: „Tak jako velký, že jo. Je to pro ně pak takový ten přirozený přístup k tomu, za který já hrozně bojuju, aby to tak bylo, protože mně to přijde jako úplně neuvěřitelný, že to třeba za mě a v té době by mohlo být i jako jinak a ještě to pořád tak je.“

Tazatelka: „Takže to má dopad...“

Matka: „Takový společenský, pro mě je to hrozně důležitý, protože možná se nám teďka stane, že to budeme řešit u dědečka jejich a já si prostě jako moc přeju, aby to pro ně byla normální věc, o které se mluví, protože si to potom můžou v klidu odsmutnit ve správnou chvíli a můžou to prožít normálně. To je úplně... Pro mě teďka nepředstavitelný, že by to bylo jinak. Ale kdyby se nám to nestalo, tak to možná jinak je. Věřím tomu, že bych jela v těch rodinných konceptech.“

Tazatelka: „Myslíte si, že ta událost vás nejvíce...“

Matka: „Pro mě byla prioritou vždycky, když se to stalo, aby děti byly v pořádku. A protože to považuju za základní věc, tak jsem to začala řešit. Ale kdybychom se do té situace nedostali, tak nevím, jak by to bylo.“

7) Jaký je váš názor na přítomnost dětí na pohřbu?

Matka: „Já mám jednoznačně, že tam patří“.

Tazatelka: „Od jakého věku?“

Matka: „Jakéhokoliv. Já nemám problém ani s miminkama na pohřbu. Já se v tom taková nekompromisní, protože si myslím, že... Jako takhle. Tomášek vlastně nebyl úplně na tom obřadu, jo, my jsme měli obřad tady v církvi bratrský, takže tam je herna, on jako kdyby byl přítomný té situaci. On měl asi osm měsíců, takže on tam nebyl v tu chvíli, protože by to bylo nesnesitelný pro něho. Ale myslím si, že pokud to není právě takové, že by vyrušovaly, nevydržely, tak si myslím, že tam patří v jakémkoliv věku.“

Tazatelka: *Takže Tereška se zúčastnila?*

Matka: „Ta byla na pohřbu, no.“

Tazatelka: „Jak ona to prožívala?“

Matka: „Pro ni to bylo jakože rozloučení s tátou. Já jsem jí tehda dala tu možnost, že jsme jely do města a ona si koupila šaty, které chtěla, koupila kytku, kterou chtěla a udělala si to podle sebe. A hrozně moc lidí mi to tehda jako před tím

pohřbem vylouvalo, ale myslím si, že nakonec byli rádi, protože když ty děti tam byly, tak to bylo takový jako úplně jiný. Tak to fakt jako zpětně pochopili, že... Ale je to teda věc, o které jsem se se spoustou lidí přela a ještě doteďka to tak mám, že Terezka, vlastně jsem říkala, byla na pohřbu té své prababičky, když měla rok, já jsem ji měla jako v šátku a bylo tam hrozně moc lidí pohoršených. A doteďka si na to vzpomínám, že se na mě ostatní dívali, že je to jako hrozná věc, že tam беру miminko, protože z toho asi omdlí nebo já nevím co, z té atmosféry.“

Tazatelka: „A jaký byl teda ten váš hlavní důvod pro to tam vzít ty děti na ten pohřeb?“

Matka: „Tak já si myslím, že to patří do toho procesu toho uzavírání. Jakože i toho dospěláckého, i toho dětského. Je to jedna z těch věcí, kdy člověk uzavírá ten fakt, že ten člověk zemřel. Myslím si, že bez toho to není úplně, ten pocit. A myslím si, že bez toho rozloučení, a hlavně podle mě tam patří mezi ty lidi. Pro mě bylo moc důležitý, že ta Terezka zažila, že tam ten táta měl všechny ty kamarády, že tam bylo hrozně moc lidí na tom pohřbu a že tam u toho všeho byla. A že zažije ty pocity, který tam mají všichni. To jsou ty neviditelný a nevysslovitelný věci a když tam prostě nejsou, tak to neprožijou. Ale zároveň si myslím, že mají mít, když už jsou starší děcka, jako volbu. Že nemusí být podle mě u toho obřadu, ale měly by být tak nějak v tom prostředí. Ale klidně bych ji dala teď vybrat, když by byla starší třeba zemřel ten děda, teďka, tak bych neměla problém s tím, když by to odmítla a věděla, proč to odmítá. Ale nemyslím si, že by to odmítla.“

- Tazatelka: „Sdíleli jste s manželem stejný názor na přítomnost dětí na pohřbu? Pokud ne, čím to může být způsobeno, že se vaše názory lišily?“

Matka: „Tak my jsme tehda měli tu dceru na pohřbu té prababičky, takže neměl s tím žádný problém, jo...“

- Tazatelka: „Jaký byl váš první pohřeb, kterého jste se zúčastnila?“

Matka: „To možná byla jako nějaká babička, co možná... Možná i děda. Jako určitě v těch sedmi/osmi letech jsem byla na tom pohřbu babičky“.

Tazatelka: „A to byl ten civilní pohřeb?“

Matka: „Ano, v krematoriu.“

Tazatelka: „Kolik vám bylo?“

Matka: „To bylo těch sedm, osm let. Je možný, že jsem byla ještě předtím na pohřbu děti, ale já si to nepamatuju.“

- Tazatelka: „Jaké na to máte vzpomínky?“
 Matka: „Hrozně nás to bavilo jako sledovat všechno. Ale jakože nikdo nám to nevysvětlil ten proces, takže doted'ka si pamatujeme, když vzpomínáme se sestřenicemi, že jsme si to vlastně hrozně popisovaly samy, co se jako děje a kam jede ta rakev a co se bude dít. Že jsme tam jako byly, ale nebyly jsme úplně informovaný.“
- Tazatelka: „Jaký na to zastávali názor vaši rodiče?“
 Matka: „Na ten náš? Tak jako vzali mě tam, ale nevím, jestli mě brali, když jsem byla úplně maličká a teď teda nevím s téma dětma jako v prvé řadě z toho byli spíš v šoku a úplně s tím nesouzněli. Ale respektovali to, to jako jo.“
- Tazatelka: „Myslíte si, že přítomnost dětí na pohřbu může pomoci k porozumění dětí toho, co smrt znamená?“
 Matka: „Jako určitě jako v těch emocích, že, protože oni zažijou ty emoce těch ostatních, takže takový to podprahový porozumění je hrozně důležitý, no.“
Tazatelka: „Když si vzpomenete na pohřeb vašeho manžela, tak měla potom Tereška nějaké dotazy?“
 Matka: „Tak ten pohřeb je hrozně blízko té smrti, takže si nemyslím, že nějaké speciální. Protože jakože nemyslím si, že tam bylo něco nepojmenovaného předtím. Spíš se to pořád točilo dohromady. Já jsem měla třeba úplně strach z toho, že se bude ptát na rakev, proč je táta v ní... Protože to byly moje otázky, když jsem byla jako malá, ale ji to vůbec nezajímalo v tu chvíli, pro ni to bylo jasné. Takže já jsem si spíš dopředu řešila, na jaký otázky by se mě mohla zeptat, ale na nic se mě neptala vůbec.“
Tazatelka: „A to byl tedy ten křesťanský pohřeb?“
 Matka: „Jo, jo.“
Tazatelka: „Když máte křesťanský pohled a civilní, tak který z těch dvou je vám bližší?“
 Matka: „Tak ten křesťanský, samozřejmě, proto jsme ho měli. Já jako nekřesťan jsem zvolila křesťanský pohřeb, protože nám pomohl, že.“
Tazatelka: „A z jakého důvodu jste ho tedy zvolila?“
 Matka: „Protože to bylo hrozně těžký pro všechny a věděla jsem, že tam ta útěcha pro ty ostatní i jako pro nás bude větší. Já jsem si toho vědoma, že tam ta jistota je větší a věděla jsem, že když to svěřím tomu kazateli, tak se jako nemusím bát. A já jsem s ním dopředu jako hodně mluvila o tom, a ještě jsme

si mailovali celý týden a on věděl, že tam bude velká část našich přátel, který jako nejsou věřící a zároveň věděl, že je to jako těžký téma, i ten způsob smrti a hrozně dobře s tím naložil. A věřím tomu, že kdybychom byli někde v krematoriu a byla tam nějaká civilní řeč, tak to ty lidi tak neošetří. On to fakt dokázal udělat tak, že v tom pro ně úplně byla ta naděje a taková výzva k zamyšlení a tak a to všechno, což prostě to křesťanství nabízí.“

Tazatelka: „Takže v čem vnímáte ten největší rozdíl? Právě v té naději?“

Matka: Asi a jako hlavně ta nějaká přirozená spiritualita, kterou každý potřebuje nějak a ta prostě na těch civilních pohřbech není. Kdybych teď chtěla třeba ten pohřeb, tak bych si troufla jít úplně dál a udělat ho úplně netradičně a necivilně. Nikdy jsem o tom nepřemýšlela, ale teď už o tom přemýšlím a šla bych klidně do nějakýho netradičního obřadu, ale byla bych hrozně ráda, kdyby tam ten kazatel byl. Protože i pohřeb mého táty jsem dělala s požehnáním nebo jako že jsem tu urnu ukládala s farářem, přesto že jsem z nekřesťanské rodiny, a to bylo dřív. Takže já jsem si vědoma, že ta spiritualita je ta naděje nějaká. Přemýšlím právě, co je ten rozdíl, ale už bych nikdy nešla, jako v rodině, do klasického civilního pohřbu.

Tazatelka: Který z těch pohřbů si myslíte, že je pro děti přijatelnější?

Tak já si myslím, že děti by zvládly kterýkoliv. To si nemyslím, že to je o nich. Myslím si, že ty děti to mají tak, jak to mají ti dospělí v tu chvíli a ti dospělí se cítí líp, když tam mají v pozadí to křesťanství, jakože něco ví.

Tazatelka: „A jak si myslíte, že je to s pohřbama teďka v současné české společnosti?“

Matka: „Já totiž na to téma hrozně často s někým diskutuju a myslím si, že z velké části je ten názor, že tam děti nepatří. A i u lidí, u kterých bych to nečekala, jo.“

Tazatelka: „Jak si myslíte, že to bylo v minulosti?“

Matka: „Mně by třeba zajímalo, jak je to rozdíl to křesťanský nekřesťanský prostředí. Já si myslím, že je to dlouhodobě nastavený podobně. Že prostě mají všichni pocit, že je to traumatizující zážitek jako pohřeb a mám pocit, že jsem o tom mluvila i s přáteli, co jsou křesťané a někteří to mají taky tak, že považují, že ten pohřeb je trauma jako jo. Přitom tam ten zážitek je smrt samotná, a ne ten pohřeb. Jako z mého hlediska. Dává se tomu mnohem větší váha, vůbec to nechápu.“

8) **Modelová situace: Představte si, že za vámi přijde vaše dítě a řekne: „Na silnici je ptáček, který se nehýbe a nelétá. Proč už nelétá? Všichni ptáčci přeci létají.“**

(Zedníková, 2015) - co byste svému dítěti na tuto otázku odpověděli?

Matka: „No, tak naše děti by si ho už rovnou pohřbily. Tak bych jim řekla, že je mrtvý, že. My fakt jsme jeli v tom konceptu těch dinosaurů, že když nedýchá, tak je prostě mrtvý.“

Tazatelka: „A kdyby se vás zeptalo, proč zemřel – na důvod?“

Matka: „No, tak, jestli ležel na silnici, tak ho přejelo auto, no.“

Tazatelka: „Je pro vás důležité mluvit s dětmi na toto téma?“

Matka: „Jako je, to je to moje téma, že jako je.“

Tazatelka: „A z jakého důvodu?“

Matka: „Protože to potom vnímají jako normální součást života. To pak pramení do takových těch opuštěných hlídajících a do všeho, že to nejsou... U nás je to jako taková výjimečná situace, že umře mladý táta, ale to pak je to přesně o to umírání mimo tu společnost. Že už to není normální. Že je to něco, co je hrozivý a strašný. A přitom je to potkává hrozně často v tom jejich životě, a i pro ten jejich pocit.“

Tazatelka: „A je pro vás důležité mluvit s dětmi o smrti i třeba před nějakou tou událostí?“

Matka: „Preventivně? No, já jsem fakt pro to to nechat na tom dítěti. Já prostě věřím v tu moudrost těch dětí, že oni se prostě ptají ve správnou chvíli na správné věci. Nejen o té smrti, ale o všem, jako opravdu.“